

ORHAN PAMUK

BIJELI ZAMAK

PREDGOVOR

OVAJ SAM rukopis pronašao 1982. u onom zaboravljenom "arhivu" u sklopu guvernerova ureda u Gebzeu, po kojemu sam kopao svakoga ljeta po jedan tjedan; našao sam ga na dnu prašnjave komode nakrcane do vrha carskim hatišerifima, tapijama, sudskim i poreznim popisima. Snovita modrina njegovih fino izrađenih, žilicama prošaranih korica i njegov sjajan krasopis što je sjao među izbljedjelim državnim spisima odmah su mi zapeli za oko. Po razlici u rukopisu pogodilo sam da je netko drugi, a ne prvotni kaligraf - kao da je želio još povećati moje zanimanje - ispisao naslov na prvu stranicu knjige: "Poplunarev pastorak". Nije bilo podnaslova. Margine i prazne stranice ispunjavali su crteži ljudi majušnih glava, odjevenih u odjeću prepunu puceta - sve nacrtano na dječji način. Odmah sam pročitao knjigu, s neizmjernim zadovoljstvom. Oduševljen, no prelijen a da bih prepisivao rukopis, ukrao sam spis iz rupe što je se čak ni mladi guverner nije usuđivao zvati arhivom. Iskoristio sam povjerenje čuvara koji me ostavljao bez nadzora; u tren oka strpao sam spis u svoju torbu.

Isprva nisam baš znao što bih učinio s knjigom, osim da je čitam uvijek iznova. U to sam vrijeme još gajio duboko nepovjerenje spram povijesti, pa sam se želio usredotočiti na priču radi nje same, a ne radi znanstvene, kulturne, antropološke ili "povijesne" vrijednosti rukopisa.

Privukao me sam pisac. Budući da su moje prijatelje i mene prisilili na povlačenje sa sveučilišta, počeo sam se baviti poslom svoga djeda i postao enciklopedist: tada mi je palo na um ubaciti natuknicu o piscu u povijesni dio (njime sam se bavio) knjige o znamenitim i zaslužnim ljudima.

Tomu sam zadatku posvetio vrijeme što mi je preostajalo nakon enciklopedije i pijančevanja. Čim sam pregledao osnovne izvore toga razdoblja, odmah mi je postalo jasno kako neki događaji opisani u pripovijesti imaju vrlo malo zajedničkoga s činjenicama: primjerice, potvrđeno je kako je jednom za pet godina što ih je Köprülü proveo na mjestu velikog vezira požar poharao Istanbul, ali nije bilo ni traga izbijanju bolesti vrijedne spomena, a kamoli velike zaraze poput opisane u knjizi. Neka su od imena vezira iz toga razdoblja bila pogrešno napisana, neka su imena pomiješana s drugima, neka čak promijenjena. Imena carskih zvjezdoznanaca nisu se slagala sa zabilježenima u dvorskim ljetopisima, no kako sam držao da ta razlika ima posebno mjesto u priči, nisam se time dalje bavio. S druge strane, naše "znanje" o povijesti općenito potvrđuje događaje opisane u knjizi. Katkad sam taj "realizam" opažao čak i u sitnim pojedinostima: primjerice, povjesničar Naima opisao je slično smaknuće carskoga zvjezdoznanca Husein-efendije i lov Mehmeta IV. na zečeve u palači Mirahoru. Palo mi je na um kako je pisac, koji je očito volio čitati i maštati, možda bio upoznat s takvim izvorima i mnogim inim knjigama - poput zapamćenja europskih putnika i oslobođenih robova - odakle je crpio gradu za svoju pripovijest. Možda je samo pročitao putopise Evlije Čelebije, za koga navodi da ga je poznavao. I suprotno bi isto tako moglo biti istinito, kao što pokazuju i

drugi primjeri; stoga sam nastavio potragu za piscem svoje priče, no istraživanje u istanbulskim knjižnicama ugasilo mi je gotovo sve nade. Nisam uspio pronaći nijedan od svih tih traktata i knjiga predstavljenih Mehmetu IV. između 1652. i 1680. - ni u knjižnici palače Topkapi, niti u drugim javnim i privatnim knjižnicama gdje sam držao da su takvi rukopisi mogli zalutati. Nabasao sam na samo jedan trag: u tim knjižnicama postoje i drugi radovi koji spominju "ljevorukoga kaligrafa" koji se spominje u priči. Neko sam vrijeme tragao za njima, no od talijanskih sveučilišta što sam ih opsjedao bujicom pisama stizali su tek vrlo razočaravajući odgovori. Lutanja među nadgrobnim spomenicima grobalja u Gebzeu, Jennethisar u Üskûdaru u potrazi za piščevim imenom (otkrivenim u knjizi, ali neispisanim na naslovnici) također su bila bezuspješna. Bilo mi je dosta: okanio sam se slijeđenja mogućih tragova i odlučio se napisati natuknicu isključivo na temelju same priče. Kako sam se i bojao, članak nisu objavili; no ne zbog nedostatka znanstvenih dokaza, nego im se činilo kako osoba nije dovoljno poznata.

Vjerojatno upravo zbog toga sam se sve više ushićivao tom pripoviješću. Čak sam htio dati otkaz, no volio sam svoj posao i kolege. Jedno sam vrijeme svoju priču pripovijedao svima - s toliko žara kao da sam je sam napisao, a ne otkrio. Kako bi izgledalo zanimljivije, govorio sam o njezinoj simboličkoj vrijednosti, temeljnoj važnosti za našu suvremenu stvarnost, kako sam kroz tu priču bolje shvatio naše vlastito doba itd. Čuvši takve moje tvrdnje, mladi ljudi, koje su inače više zanimala pitanja poput politike, aktivizma, odnosa Istoka i Zapada, demokracije, isprva bi se zainteresirali. No poput mojih drugova u piću, i oni bi uskoro zaboravili moju priču. Vraćajući mi rukopis što ga je prelistao na moje

navaljivanje, prijatelj profesor reče mi kako u starim drvenim kućama u sporednim istanbulskim ulicama ima na desetke tisuća rukopisa ispunjenih takvim pričama. Kad ih jednostavni ljudi koji žive u takvim kućama ne bi zbog starog otomanskog arapskog pisma kojim su pisani smatrali za Kurane na arapskom, pa ih držali na počasnu mjestu na vrhu ormara, vjerojatno bi ih parali list po list za potpalu peći.

Tako sam odlučio (ohrabrila me izvjesna djevojka s naočalima, čija ruka nikad nije bez cigarete) objaviti pripovijest što sam je čitao stalno iznova. Čitatelji će opaziti kako nisam težio ni za kakvim stilskim dometima pretačući knjigu u suvremeni turski jezik. Pročitavši nekoliko rečenica iz rukopisa, što sam ga držao na jednom stolu, otišao bih u drugu sobu, gdje sam svoje papire držao na drugom stolu, pa bih današnjim jezikom prepričao ono što mi je ostalo u svijesti. Nisam ja odabrao naslov knjige, nego nakladni zavod koji ju je pristao objaviti. Tko pročita posvetu na početku, može se pitati ima li osobno značenje. Rekao bih da je bolest našega vremena vidjeti povezanost svega sa svime. Pod-legavši i sam toj bolesti, odlučio sam objaviti ovu pripovijest.

PRVO

PLOVILI SMO od Mletaka prema Napulju kad se pojavila turska flota. Bilo nas je sve skupa tri lađe, a niz njihovih galijskih izranjahu iz magle kao da nije imao kraja. Izgubili smo glavu; strah i zbunjenost odmah su zavladao na našem brodu; naši su veslači, mahom Turci i Mauri, radosno vriskali. Naša je lađa okrenula pramac prema kopnu, prema zapadu, poput drugih dviju, no za razliku od njih, nismo uspjeli ubrzati. Naš

kapetan, bojeći se kazne bude li zarobljen, nije se mogao odvažiti izdati zapovijed za bičevanje talaca veslača. Godinama poslije često sam pomišljao kako je taj trenutak tuđe kukavnosti promijenio cijeli moj život. No u tom trenutku mi se činilo kako bi mi se život promijenio da našega kapetana nije odjednom nadvladao strah. Mnogi drže kako život nije unaprijed određen, da su sve priče u biti niz slučajnosti. A opet, čak i oni koji tako drže dolaze do zaključka, pogledavši unatrag, da su događaji što su im nekoć izgledali slučajni bili zapravo neizbježni. Ja sam sada došao do toga trenutka, dok sjedim za starim stolom pišući svoju knjigu, predočujući boje turskih lađa kako kao sablasti izranjaju iz magle; to mi se čini najboljim trenutkom za početak moje pripovijesti.

Naš se kapetan pribrao ugledavši druga dva broda kako su umakla pred turskim lađama i nestala u magli. Napokon se usudio početi tući veslače, no bilo je već kasno. Čak ni bič nije više mogao pokoriti robove kad ih je jednom preplavila strast za slobodom. Rasjekavši uznemirujući magleni zid u valove boja, više od deset turskih galijskih galija u tren nam je bilo za vratom. Sada se naš zapovjednik napokon odluči za borbu, želeći pobijediti, vjerujem, ne neprijatelja, nego vlastiti strah i sram. Zapovjedio je nemilosrdno batinanje robova i pripremu topova; no borbeni žar koji se tako kasno užgao isto se tako brzo i ugasio. U bok nas je pogodio strahovit udarac šiljatoga pramca turskoga broda i zacijelo bismo potonuli da nismo odmah odustali od borbe, podigavši bijelu zastavu predaje.

Dok smo na utisi čekali da turski brodovi doplove usporedo s nama, pođoh u svoju kabinu, gdje sam sređivao stvari kao da ne očekujem

smrtne neprijatelje, koji će mi izmijeniti cijeli život, nego prijatelje koji mi dolaze u posjet. Otvorio sam putnu škrinju i premetao po knjigama, izgubljen u svojim mislima. Oči mi se napuniše suzama dok sam okretao listove sveska što sam ga skupo platio u Firenci. Čuvši škripanje i hitre korake što idu amo-tamo, znao sam da će mi knjigu svakoga trena netko istrgnuti iz ruke; ipak nisam htio misliti na to, nego na ono što piše na njezinim stranicama. Kao da su misli, rečenice, jednadžbe u knjizi sadržavale cijelu moju prošlost čijeg sam se gubitka užasavao; poluglasno sam čitao nasumce odabrane rečenice, kao da govorim molitve. Očajnički sam nastojao utisnuti u pamćenje cijelu knjigu, tako da kad dođu, ne mislim na njih i na patnje koje ću morati otpjeti od njih, nego da se sjećam boja moje prošlosti kao u prisjećanju dragocjenih riječi knjige što je s užitkom upamtih.

Tih sam dana bio druga osoba; čak su me drugim imenom nazivali moja majka, zaručnica i prijatelji. Katkad u snovima još vidim tu drugu osobu koja je nekad bila ja, ili za koju sada vjerujem da je bila ja; i budim se sav u znoju. Osoba koja mi donosi u pamet sad već izbljedjele boje, snolike sjene zemalja što nikad nisu postojale, životinja kojih nigda nije bilo, nevjerojatnog oružja što smo ga poslije izumljivali, godinu za godinom - toj je osobi tada bilo dvadeset tri godine; studirao je "slobodne znanosti i lijepe umjetnosti" u Firenci i Mlecima; držao je kako zna štošta o zvjezdoznanstvu, matematici, fizici, slikarstvu. Naravno da se varao: progutavši većinu dostignuća ostvarenih do njegova vremena, bijaše podigao nos u zrak; nije uopće sumnjao kako on može bolje; njemu nema premca; znao je kako je inteligentniji i kreativniji od svih. Ukratko, bio je prosječan mladić. Boli me pomisliti, kad moram iznaći za

sebe prošlost, kako je taj mladić što je svojoj ljubljenoj govorio o svojim strastima, nakanama, o svijetu, o znanosti, koji je smatrao posve naravnim što ga njegova zaručnica obožava... kako sam taj mladić bio - ja. No tješim se mišlju kako će jednoga dana neki ljudi imati dovoljno strpljenja da do kraja pročitaju ovo što sada pišem i razumjeti da ja nisam bio taj mladić. Možda će ti strpljivi čitatelji misliti (poput mene sada) kako se priča o tom mladiću što je napuštao svoj život čitajući svoje dragocjene knjige nastavlja tamo gdje se prekinula.

Kad su turski mornari bacili brodske mostove na našu palubu i popeli se na nju, stavio sam knjige u škrinju i provirio van. Na brodu bijaše pakleno. Skupljali su sve na palubi i svlačili ih dogola. Na tren mi glavom proleti misao kako bih mogao iskoristiti gužvu i skočiti u more, no pomislih kako će me ustrijeliti u vodi, ili me uhvatiti i odmah ubiti; uostalom, nisam znao koliko smo daleko od obale. Isprva na mene nitko nije obraćao pozornost. Muslimanski robovi, oslobođeni okova, vikahu radosno. Nekoliko ih se skupilo kako bi se odmah obračunali s ljudima što su ih bičevali. Uskoro me pronađoše u kabini, uđoše i premetnuše moje stvari. Kopali su po škrinji tražeći zlato, pa pošto su uzeli nekoliko knjiga i svu moju odjeću, netko me pograbi dok sam rastreseno pregledavao onih nekoliko preostalih knjiga, pa me odvedoše jednom od kapetana.

Kapetan, za koga sam poslije doznao kako je Đenovežanin koji je prešao na islam, dobro je sa mnom postupao; pitao me kojim se zanimanjem bavim. Želeći izbjeći sudbinu galijota, izjavih odmah kako poznajem astronomiju i noćnu navigaciju, no to nije ostavilo nikakav dojam. Zatim

ustvrdih da sam liječnik, uzdajući se u knjigu o anatomiji koju su mi ostavili. Kad su mi pokazali čovjeka koji je ostao bez ruke, pobunih se da nisam kirurg. To ih je razbjesnilo i htjedoše me poslati za veslo, kad kapetan, opazivši moje knjige, upita znam li što o mokraći i bilu. Kad rekoh da znam, bio sam spašen od veslanja te sam čak uspio spasiti i pokoju knjigu.

No ta me povlastica skupo stajala. Ostali kršćani, bačeni da veslaju, odmah me zamrziše. Bili bi me ubili u rupi u kojoj su nas noću držali zakračunate da se nisu odviše bojali, videći kako sam brzo uspostavio odnos s Turcima. Našega su kukavicu kapetana upravo spalili na lomači; za upozorenje ostalima odsjekli su noseve i uši mornarima koji su bičevali galijote, a zatim ih takve pustili otploviti na splavi. Pošto sam izvidao nekoliko Turaka, oslanjajući se više na zdrav razum nego na poznavanje anatomije (pa su im rane same od sebe zacijelile), svi su povjerovali kako sam liječnik. Čak i neki od onih što su iz jala bili kazali Turcima kako uopće nisam liječnik noću su mi u našoj rupi pokazivali svoje rane.

Uplovili smo u Carigrad praćeni spektakularnom svečanošću. Kažu da je dječak Sultan pratio svečanosti. Na sve su jarbole stavili svoje stjegove, a naše zastave izvjesiše na dnu, izokrenuvši naglavce naše slike Blažene Djevice Marije i raspela te pustivši usijanim glavama iz grada neka skaču na palubu i pucaju u njih. Topovska tanad praskala su nebom. Svečanost je, baš kao i mnoge što ću ih sljedećih godina pratiti s kopna s mješavinom sjete, gnušanja i užitka, trajala tako dugo te su se mnogi promatrači onesvijestili na suncu. Predvečer se usidrismo u Kasimpaši.

Prije nego su nas izveli pred Sultana okovaše nas, natjeravši naše vojnike da nose oklope naopako - leđni dio na prsima i obrnuto, kako bi ih ismijali; na vratove časnici nabaciše željezne omče, pa nas, pušuci trijumfalno u rogove i trublje što su ih uzeli s našega broda, dovedoše na dvor. Građani su se poredali duž puta, promatrajući nas znatiželjno, zabavljajući se. Sultan, skriven od našega pogleda, izabrao je svoj dio robova te ih dao odvojiti od ostalih. Prevezli su nas preko Zlatnoga Roga do Galate na skelama i strpali u Sadik--pašinu tamnicu.

Zatvor bijaše gadan. Stotine zatočenika trunuli su u prljavštini u malim, vlažnim ćelijama. Tamo sam našao mnoge ljude na kojima sam mogao prakticirati svoju novu struku; neke od njih sam zapravo i izliječio. Pisao sam recepte za stražare s bolima u leđima ili nogama. Stoga su i tamo sa mnom postupali drugačije nego s ostalima; dali su mi bolju ćeliju, u koju je dopiralo i sunčevo svjetlo. Videći kako su ostali prošli, nastojao sam biti zahvalan za svoje životne uvjete, no jednoga me jutra probudiše kao i ostale, kazavši mi kako idem na rad. Kad sam prigovorio da sam liječnik, da poznajem medicinu i znanost, samo su se smijali: pašine vrtove valja ograditi zidom, i za to su potrebni ljudi. Svakoga bi nas jutra, prije zore, okovali zajedno, pa nas odveli izvan grada. Dok bismo uvečer teturali natrag u svoj zatvor, još lancima povezani jedan s drugim, pošto smo čitav dan skupljali kamenje, razmišljao sam kako je Carigrad uistinu lijep grad; samo u njemu treba biti gospodar, a ne rob.

Opet, nisam ja bio običan rob. Ljudi su dočuli da sam liječnik, pa sad nisam više skrbio samo za zatočenike što trunu u tamnici, nego i za ostale. Morao sam davati dobar dio onoga što sam privrjeđivao

liječništvom stražarima koji su me krijumčarili van. Novcem što sam ga uspio skriti od njih plaćao sam poduku iz turskog. Učitelj mi je bio ugodan stariji čovjek koji je za Pašu obavljao sitne poslove. Bilo mu je drago vidjeti kako brzo učim turski, pa je govorio kako ću uskoro postati musliman. Morao sam ga nagovarati da uzme novac nakon svakoga sata. Davao sam mu i novac da mi kupuje hranu, jer sam bio odlučio dobro skrbiti za sebe.

Jedne maglovite večeri časnik uđe u moju ćeliju, rekavši kako me Paša želi vidjeti. Iznenaden i uzbuđen, smjesta se spremih. Pomislih kako je netko od mojih imućnih rođaka kod kuće - možda moj otac, možda budući punac, poslao novac za otkupninu. Dok sam hodao kroz maglu vijugavim uskim uličicama, činilo mi se da ću svakoga trena izbiti pred svoju kuću, ili se naći licem u lice sa svojim voljenima - kao da se budim iz ružna sna. Možda su uspjeli poslati koga da isposluje moje oslobađanje; možda će me još ove iste noći, u ovoj istoj magli staviti na brod i poslati me doma. Ušavši u Pašinu kuću, shvatih da se neću moći tako lako spasiti. Ljudi su hodali na vršcima prstiju.

Prvo su me uveli u dugo predvorje gdje sam čekao dok me nisu odveli u jednu od soba. Simpatičan čovjek, malen rastom, ležao je ispružen pod pokrivačem na malom divanu. Uz njega je stajao još jedan muškarac, snažno građen. Onaj što je ležao bio je Paša; pozva me k sebi.

Razgovarali smo. Postavio mi je nekoliko pitanja. Rekoh mu kako je moje osnovno polje proučavanja astronomija, matematika i u manjoj mjeri graditeljstvo, no kako također posjedujem i medicinsko znanje te sam liječio puno pacijenata. Nastavio me ispitivati i htio sam mu kazati još

toga kad on, pohvalivši moju inteligenciju što sam tako brzo naučio turski, doda kako ima zdravstveni problem s kojim drugi liječnici nikako nisu mogli izaći na kraj; čuvši za mene, poželio me ispitati.

Poče opisivati svoj problem tako te sam bio prisiljen zaključiti da je od te vrlo rijetke bolesti od svih ljudi na svijetu obolio samo Paša, jer su njegovi neprijatelji zavarali i samoga Boga svojim opsjenama. No njegova se nevolja sastojala samo od kratkoće daha. Dugo sam ga ispitivao osluškivao mu kašalj, a zatim se spustio u kuhinju kako bih mu pripravo zelene tablete s okusom metvice, od sastojaka koje sam tamo zatekao. Spravio sam mu i sirup protiv kašlja. Budući da se Paša bojao da ne bude otrovan, progutao sam jednu tabletu s gutljajem sirupa dok me on promatrao. Rekao mi je da moram u potaji napustiti njegovu kuću, dobro pazeći da me ne vide, te se vratiti u zatvor. Časnik mi je poslije objasnio da Paša nije želio izazivati zavist ostalih liječnika. Sutradan sam se vratio, poslušao mu kašalj i dao mu iste lijekove. Kao dijete se radovao živo obojenim tabletama što mu ih utisnuh u dlan. Vraćajući se u svoju ćeliju, molio sam Boga da mu bude bolje. Sutradan zapuše vjetar sjeverac. Bijaše to blag, svjež lahor; mislio sam kako se čovjeku uz takvo vrijeme zdravlje mora popraviti i protiv njegove volje, no ne primih nikakvih vijesti.

Pozvali su me nakon mjesec dana, opet usred noći; Pašu sam zatekao na nogama, dobre volje. Laknulo mi je kad sam opazio kako lako udiše dok je grdio neke ljude.

Bilo mu je drago što me vidi; reče kako je njegova bolest izliječena, da

sam dobar liječnik. Što tražim od njega za protuuslugu? Znao sam da me neće odmah osloboditi i poslati kući. Stoga se požalih na ćeliju, na zatvor; objasnio sam mu kako me bez potrebe i smisla umaraju teškim radom dok mogu biti korisniji budem li se bavio astronomijom i medicinom. Ne znam koliko me zapravo slušao. Stražari uzeše lavlji dio kese pune novaca koju mi je dao.

Tjedan nakon toga jedne noći jedan časnik dođe u moju ćeliju pa me, pošto me nagnao da mu obećam kako neću pokušavati pobjeći, oslobodi okova. Opet su me odveli na rad, no goniči robova sad su prema meni povlašteno postupali. Tri dana nakon toga časnik mi donese novu odjeću; shvatih da sam pod Pašinom zaštitom.

Noću su me i dalje pozivali u različite bogate kuće, gdje sam davao lijekove starim kostobolnim gusarima i mladim vojnicima s bolima u želucu. Puštao sam krv onima što su imali svrbež, blijedjeli ili patili od glavobolja. Jednom, tjedan pošto sam dao sirupe sluginom sinu mucavcu, on se oporavio od svoje bolesti i krasnoslovio mi pjesmu.

Tako prođe zima. Kad je došlo proljeće, čuo sam da je Paša, koji nije za mene pitao mjesecima, isplovio s flotom na Sredozemno more. Vrućih ljetnih dana su ljudi, koji su primijetili moj očaj i bespomoćnost, govorili kako nemam razloga žaliti se - ta dobro zarađujem kao liječnik. Bivši rob koji je prije mnogo godina prešao na islam savjetovao mi je neka ne bježim. Roba koji im je koristan oni uvijek zadržavaju, kao što mene drže; nikad ga ne oslobode, nikad mu ne dopuste povratak u njegovu zemlju. Postanem li musliman, kao što je on učinio, moći ću postati

slobodnjak, ali ništa više. Budući da sam mislio kako mi je to rekao samo da me iskuša, rekoh mu kako nemam namjere bježati. Nije mi nedostajala želja, nego hrabrost. Bjegunci su svi bez iznimke bivali uhvaćeni a da nisu daleko stigli. Pošto bi te nesretnike jako izbatinali, ja sam im noćima viđao rane u zatvoru.

Dok se bližila jesen, Paša se s flotom vrati; pozdravi Sultana topovskom salvom, nastojeći razveseliti grad kao što je lani učinio, no bijaše očito da ovu sezonu nije tako dobro proveo. U zatvor su doveli tek nekolicinu novih robova. Poslije smo doznali kako su Mlečani spalili šest turskih lađa. Nadajući se vijestima od kuće, vrebao sam prigodu za razgovor s novim robovima, od kojih su većina bili Španjolci; no bijahu to šutljive, stidljive neznalice, koje nisu imale nikakve želje za razgovorom, osim kad bi prosili pomoć ili hranu. Samo me jedan od njih zanimao: taj je izgubio ruku, no optimistički je rekao kako je jedan njegov predak isto tako izgubio ruku, pa je to preživio i čak preostalom rukom stigao napisati viteški roman. Vjerovao je kako će biti pošteđen i ponoviti isti podvig. Poslije, kad sam počeo pisati priče za život, sjetih se toga čovjeka što je sanjao o životu radi pisanja priča. Nedugo poslije toga u zatvoru je izbila zarazna bolest, zlokobna epidemija od koje je pomrlo više od polovice zatočenika, od koje sam se branio podmićivanjem stražara.

Preživjele su izvodili na radove na novim projektima. Ja nisam morao ići. Navečer bi pripovijedali kako su išli sve do vrha Zlatnoga Roga, gdje bi im davali različite zadatke pod vodstvom tesara, kostimera i slikara: pravili su kulise od ljepenke: brodove, dvorce, kule. Poslije smo doznali s kojom svrhom: Pašin se sin ženi kćeri velikoga vezira, pa se priprema

veličajno vjenčanje.

Jednoga me jutro pozvaše u Pašine dvore. Pošao sam s mišlju da mu se vratila kratkoća daha. Kako je Paša bio zauzet, povelu su me u jednu sobu neka čekam; sjeo sam. Nakon nekoliko trenutaka otvore se druga vrata i uđe čovjek pet-šest godina stariji od mene. Pogledah mu lice i zapanjih se; sledio sam se.

DRUGO

SLIČNOST IZMEĐU mene i čovjeka koji je ušao u sobu bila je nevjerojatna! To sam ja tamo stajao - to mi je bila prva pomisao. Kao da je netko izvodio sa mnom neki trik pa me uveo na vrata točno nasuprot vratima kroz koja sam ušao, govoreći: gledaj, ovako bi ti trebao izgledati; trebao si doći kroz ova vrata; ovako gestikulirati; drugi čovjek u sobi trebao te ovako vidjeti. Kad su nam se pogledi sreli, pozdravismo se. No on nije djelovao iznenađeno. Zatim mi se učini kako i ne nalikuje toliko na mene - nosi bradu; uostalom, ja kao da sam zaboravio kako izgleda moje lice. Dok je sjedao sučelice meni, shvatih kako je prošla puna godina otkako sam vidio svoj odraz u zrcalu.

Nakon nekoliko trenutaka otvore se vrata kroz koja sam ja bio ušao te ga pozovu unutra. Dok sam čekao, razmišljao sam kako je sve to zacijelo umišljaj mog opterećenog uma, a ne lukavo zamišljena dosjetka. Naime, tih sam dana stalno maštao kako ću se vratiti kući, gdje će me svi srdačno dočekati; da će me odmah osloboditi; da zapravo još spavam i sanjam u svojoj brodskoj kabini, da je sve to bio ružan san; zamišljao

sam takve utješne snove. Upravo sam zaključivao kako je i ovo jedno od takvih snoviđenja, ali koje se ispunilo, ili kako je to znak da će se najednom sve promijeniti i vratiti u prijašnje stanje - kad se vrata ponovno otvoriše te me pozovu unutra.

Paša je stajao malo iza moga dvojnika. Dao je da mu poljubim skut; htio sam mu se, kad me bude ispitivao, požaliti kako patim u ćeliji i iskazati mu želju za povratkom u svoju zemlju, ali nije me slušao. Čini se kako se Paša sjećao da sam mu kazao kako poznajem znanost, astronomiju i graditeljstvo - dobro onda, znam li išta o vatrometu, o raketama što se odapinju u nebo, o barutu? Odmah odgovorih da znam, ali u trenu kad mi je pogled sreo dvojnikov posumnjao sam da me vode u klopku.

Paša je pripovijedao kako će svadba što je kani prirediti biti bez premca, kako će prirediti i vatromet, ali da mora biti takav kakav još nije viđen. Moj dvojnik, koga je Paša zvao "Hodža", već je prije, prigodom Sultanova rođendana, surađivao na priređivanju vatrometa s Maltežaninom, koji je poslije umro, pa zna ponešto o tim stvarima, ali Paša smatra kako bih mu ja mogao pomoći - mi ćemo se skladno dopunjavati. Paša će nas nagraditi ako dobro obavimo posao. Kad sam, pomislivši kako je došlo vrijeme, kazao kako mi je želja vratiti se doma, Paša me upita jesam li bio u javnoj kući otkako sam stigao; čuvši moj odgovor, upita me: ako nemaš želje za ženom, što će ti onda sloboda? Govorio je tada grubim stražarskim žargonom i zacijelo sam izgledao zabezeknuto zbog toga, jer je zagrohota. Okrenu se zatim čovjeku što ga je nazivao "Hodža": odgovornost je na njemu. Odosmo.

Ujutro, dok sam išao kući moga dvojnika, razmišljao sam kako ga neću imati čemu poučiti. No stigavši, uvidjeti kako njegovo znanje nije veće od mogega. Štoviše, odmah smo se složili: cijeli je problem u pravom omjeru kamfora u smjesi. Prema tome, zadaća će nam biti brižljivo pripremiti pokusne smjese, pažljivo izmjerivši i zabilježivši količine, te ih noću ispaliti u sjeni visokih gradskih zidina u Surdibiju, pa ćemo izvući zaključke iz onoga što budemo vidjeli. Djeca su sa strahopoštovanjem promatrala kako naši ljudi potpaljuju rakete što smo ih pripremili, a mi smo pod tamnim stablima nestrpljivo iščekivali rezultate, isto kao što ćemo godinama nakon toga činiti na dnevnom svjetlu dok budemo iskušavali ono nevjerojatno oružje. Nakon pokusa ja sam pokušavao, katkad na mjesecini, a katkad u mrklju mraku, zapisati što smo opazili u malu bilježnicu. Prije razdvajanja za spavanje, vratili bismo se u Hodžinu kuću ponad Zlatnoga Roga, gdje bismo nadugačko raspravljali o rezultatima.

Kuća mu je bila malena, sumorna i neprivlačna. Ulaz bijaše na zavojitoj ulici zablacenoj mutnom bujicom čiji izvor nikad nisam uspio otkriti. U kući gotovo i nije bilo pokušaja, no svaki put kad bih u nju ušao nadvladao bi me osjećaj uznemirenosti. Možda je to dolazilo od toga čovjeka koji je, jer mu se nije sviđalo njegovo ime, što ga je dobio po djedu, želio da ga zovem "Hodža"; gledao me, hoteći, izgleda, nešto naučiti od mene, iako još ni sam nije bio siguran što. Budući da se nisam uspijevaio naviknuti na sjedenje na niskim divanima duž zidova, stajao bih dok smo razgovarali o našim pokusima; ponekad bih uzrujano koračao gore-dolje po sobi. Mislim da se to Hodži veoma sviđalo. Mogao je sjediti i gledati me do mile volje, makar i pri blijedu svjetlu svjetiljke.

Kad bih osjetio da me njegov pogled slijedi, još me više uznemiravalo što nije primjećivao našu sličnost. Jednom ili dvaput mislim da je opazio, ali se pretvarao da nije. Kao da se poigravao mnome, izvodeći na meni pokus, izvlačeći iz mene neke informacije - nisam znao koje. Naime, tih prvih dana neprestance me ispitivao kao da uči nešto od mene i što je više učio, to je radoznaliji postajao. No činilo se da oklijeva poduzeti dalje korake kako bi dublje prodro u značenje toga neobičnoga znanja. Baš me ta nedorečenost mučila, baš zato me njegova kuća toliko gušila! Istina, od njegova sam oklijevanja zadobio izvjesno samopouzdanje, no još sam bio nesiguran. Jednom, dok smo raspravljali o našim pokusima, te drugi put, kad me upitao zašto još nisam postao musliman, osjetih kako bi me rado uvukao u raspravu, ali to skriva; nisam odgovarao. On je pak osjećao moju uzdržanost; razumio sam kako sam zbog toga pao u njegovim očima i to me razgnjevalo. Tih smo dana vjerojatno samo tako razumjeli jedan drugoga: svaki je od nas s visoka gledao na onoga drugoga. Ja sam sebe čvrsto držao na uzdi, misleći da će mi, uspijemo li prirediti dobar vatromet, bez pogrešaka, dopustiti da se vratim kući.

Jedne noći, ushićen uspjehom rakete što se bila uspela izvanredno visoko, Hodža reče kako će jednoga dana moći načiniti raketu što će odletjeti sve do Mjeseca; jedini je problem pronaći koja je potrebna količina baruta i napraviti klijetku koja će to moći podnijeti. Primijetih kako je Mjesec veoma daleko, no on me prekine govoreći kako i on to vrlo dobro zna, no nije li to ujedno i nebesko tijelo najbliže Zemlji? Kad sam priznao da je u pravu glede toga, nije se opustio, kako sam bio očekivao, nego se još više uzбудio; no ne reče ništa.

Dva dana poslije, u ponoć, opet se prihvatio toga pitanja: kako sam siguran da nam je Mjesec najbliže? Možda smo žrtve optičke varke. Tada sam mu prvi put govorio o svojem proučavanju astronomije; ukratko sam mu objasnio osnovne zasade ptolomejske kozmografije. Vidio sam da me sluša sa zanimanjem, ali nije htio kazati ništa što bi odalo njegovu radoznalost. Malo poslije, kad sam završio, reče kako i on zna o Ptolomeju, ali to ne mijenja ništa na njegovoj sumnji da možda postoji planet bliži Zemlji nego Mjesec. Pred jutro je već govorio o tom planetu kao da je već pribavio dokaze njegova postojanja.

Idućeg mi dana utisne u ruku loše preveden rukopis. Usprkos svom slabom znanju turskoga jezika, uspio sam razumjeti o čemu se radilo: bio je to sažetak Almageista iz druge ruke, crpljen ne iz izvornika, nego iz prijašnjega sažetka; zanimali su me tek arapski nazivi planeta, ali tada nisam bio raspoložen oduševljavati se ni njima. Hodža, vidjevši kako me se knjiga nije dojmila, stavi je na stranu, bijesan. Platilo je za nju sedam zlatnika, pa bi bilo u redu kad bih malo pogledao. Kao poslušna student, otvorih opet knjigu pa, okrećući stranice, naiđoh na primitivan crtež. Prikazivao je grubo nacrtane sfere planeta u odnosu na Zemlju. Makar su položaji planeta bili ispravni, crtač nije imao pojma o udaljenosti među njima. Zatim mi pozornost privuče malen planet između Mjeseca i Zemlje; pogledavši pozornije, opazih po razmjernoj svježini crnila kako je to naknadno dodano u rukopisu. Prošao sam čitav rukopis, pa ga vratio Hodži. Rekao mi je kako kani pronaći taj planet; uopće se nije šalio. Ja ništa nisam odgovorio; tišina koja je slijedila smetala je njega koliko i mene. Budući da nikad više nismo uspjeli ispaliti raketu tako visoko, što

bi usmjerilo naš razgovor ponovno na astronomiju, nismo više govorili o toj temi. Naš je mali uspjeh ostao zagonetkom koju nismo bili kadri riješiti.

No imali smo vrlo dobre rezultate sa snagom i svjetlošću plamena i svjetla; znali smo tajnu uspjeha: u jednoga travara, čije je dućane pretražio jedan po jedan, Hodža je pronašao prašak kojemu čak ni trgovac nije znao imena; mi smo pak zaključili kako je taj žućkasti prah, koji je davao izvanrednu svjetloću plamenu, smjesa sumpora i bakrenoga sulfata. Poslije smo miješali taj prah sa svime za što nam je palo na pamet da bi moglo povećati blještavost, no uspijevali smo dobiti tek kaveno smeđu i blijedozelenu boju, koje su se slabo razlikovale jedna od druge. Prema Hodži, čak je i to bilo puno bolje od svega što je Carigrad dotada vidio.

Tako je naša priredba druge noći proslava dobro prošla; svi su tako govorili, čak i naši suparnici, koji su nas inače ogovarali iza leđa. Bio sam vrlo uzrujan čuvši kako Sultan dolazi gledati vatromet s dalje obale Zlatnoga Roga; bojao sam se da bi nešto moglo poći krivo, pa će proći godine prije nego se vratim u domovinu. Kad nam zapovjediše neka počnemo, pomolih se. Prvo, kako bismo zaželjeli dobrodošlicu uzvanicima i najavili početak predstave, ispalili smo ravno u nebo bezbojne rakete; odmah zatim slijedio je okrugli vatrometni lik što smo ga Hodža i ja zvali "Mlinsko kolo". U trenu se nebo oboji crvenim, žutim i zelenim; zapraskaše zastrašujuće eksplozije. Bilo je čak i ljepše nego sam se nadao; dok su se rakete penjale, kolo se vrtjelo sve brže; vrtjelo se i vrtjelo, osvjetljujući okolicu jasno kao dan, sve dok svjetlo nije stalo, bez

ijednoga pokreta. Na tren pomislih kako sam opet u Mlecima, osmogodišnjak što prvi put promatra vatromet, nesretan jer ne nosim ja svoje novo crveno odijelo, nego moj stariji brat, koji je dan prije u tučnjavi poderao vlastitu odjeću. Rakete za vatromet rasprskavale su se crveno - crveno kao odijelo sa sjajnim pucetima što ga te večeri nisam mogao nositi, pa sam se zarekao da ga neću nositi nikada više, crveno kao odgovarajuća puceta na odijelu što je mojem bratu bilo pretijesno.

Zatim smo prikazali vatrometnu sliku što smo je nazvali "Vodoskok"; plamenovi su suklijali s vrha skele visoke pet ljudskih visina; gledatelji na daljoj obali svakako su imali dobar pogled na plamenu struju; zacijelo su bili jednako uzbuđeni kao i mi kad su rakete jedna za drugom, sikćući, poletjele iz "Vodoskoka"; nismo kanili dopustiti da se njihovo uzbuđenje ohladi: zaljuljaše se skele na površini Zlatnoga Roga. Najprije kule i utvrde od ljepenke, lansirajući rakete s tornjeva dok su plovili; kulise se od toga zapališe i izgorješe visokim plamenovima - što je imalo simbolizirati pobjede proteklih godina. Kad su pustili brodove što su predstavljali one iz godine kad sam zarobljen, drugi su brodovi zasuli našu lađu vatrenom kišom raketa: tako sam ponovno proživio dan kad sam postao robom. Dok su brodovi gorjeli i tonuli, uzvici: "Bože! O, Bože!" digoše se s obiju obala. Zatim pustismo zmajeve, jednog po jednog; plamenovi su im probijali iz golemih nosnica, ralja i šiljatih ušiju. Prikazali smo borbu dvaju zmajeva; kako je bilo i planirano, s početka nijedan nije mogao pobijediti. Zacrvenjesmo nebo ispalivši s obale još više raketa, pa pošto je nebo malčice potamnijelo, naši su ljudi na skelama okrenuli koloture te su se zmajevi veoma polako stali penjati u nebo, dok su svi vrištali od strahopoštovanja; dok su zmajevi napadali

jedan drugoga uz veliku buku, sa skela su odjednom ispalili sve rakete; tanko nasmoljeno drvo što smo ga smjestili utijela čudovišta zapalilo se točno u pravi tren te se tako cijelo prizorište - baš kako smo željeli - pretvorilo u gorući pakao. Znao sam da smo uspjeli kad sam u blizini začuo dijete kako vrišti od straha i plače; njegov ga je otac zaboravio, zureći otvorenih usta u strašno nebo. Napokon ću se moći vratiti doma, mislio sam. U tom trenutku stvor što sam ga zvao "Vrag" uplovi u pakao nošen na maloj crnoj skeli, što se nije razaznavala s obale; za nj smo privezali toliko raketa te smo se bojali da sve skele ne eksplodiraju u isti tren, zajedno s našim ljudima; no sve je teklo prema planu: dok su se zmajevi u borbi uzdizali u nebo, bljujući vatru, "Vrag" i njegove rakete, koje su se sve zapalile istodobno, poletješe u zrak; iz svakoga kutka njegova tijela poletješe vatrene lopte, rasprskavajući se u visini. Ushitila me pomisao kako smo na trenutak uspjeli uplašiti i zadiviti čitav Carigrad. I sâm sam se bojao, već i zato što sam napokon smogao hrabrosti činiti ono što sam cijeloga života želio. U tom trenutku nije bilo važno u kojem sam gradu; želio sam samo da "Vrag" ostane gdje jest, sipajući vatru nad gomilu, cijelu noć. Lelujaći lijevo--desno, spustio se lagano u vodu Zlatnoga Roga, ne ozlijedivši nikoga, praćen ushićenim usklikima s obiju obala. Tonući, još je bljuvao vatru.

Idućeg je jutro Paša poslao Hodži kesu zlata, baš kao u bajkama. Kazao je kako mu se predstava veoma svidjela, ali se čudi pobjedi "Vraga". Nastavili smo priređivati vatromete deset večeri zaredom. Danju bismo popravljali nagorjele modele, planirali nove priredbe i slali zatvorenike da pune rakete. Jedan je rob oslijepio kad mu je deset vrećica baruta eksplodiralo u lice.

Pošto su završile svadbene svečanosti, više nisam vidio Hodžu. Osjećao sam se lakše bez prodornoga pogleda toga znatiželjnika, koji me neprestance promatrao, no moj se um ipak vraćao uzbudljivim danima što smo ih proveli zajedno. Kanio sam po povratku kući svima pripovijedati o čovjeku koji mi je toliko nalik, a opet nikad nije spomenuo tu čudnovatu sličnost. Sjedio sam u ćeliji i njegovao bolesnike da mi prođe vrijeme; čuvši kako je Paša poslao po me, prodoše me žmarci, gotovo od sreće; otrčah. Prvo me temeljito ishvalio, kako su svi bili zadovoljni vatrometom, kako je gostima bilo zabavno, kako sam zaista nadaren itd. Najednom reče kako će me, postanem li musliman, smjesta osloboditi ropstva. Bio sam osupnut, šokiran; rekoh kako se želim vratiti u domovinu; u svojoj sam gluposti čak izmucao i nekoliko rečenica o svojoj majci i zaručnici. Paša je opetovao svoje, kao da me uopće nije čuo. Neko vrijeme mu nisam odgovarao. Iz nekog sam razloga mislio na lijene, beskorisne dječake što sam ih poznavao u djetinjstvu; na onu pokvarenu djecu koja dižu ruku na vlastite očeve. Kad mu napokon izjavih kako ne kanim napustiti svoju vjeru, Paša se razgnjevi. Vratih se u ćeliju.

Tri dana nakon toga Paša je opet poslao po mene. Ovoga je puta bio dobro raspoložen. Ništa nisam bio odlučio, ne mogavši zaključiti bi li mi promjena vjere pomogla da se izbavim ili ne bi. Paša me upita što mislim, pa mi reče kako bi uredio da se ovdje vjenčam lijepom djevojkom. U iznenadnom trenutku hrabrosti, rekoh mu kako neću mijenjati vjeru; Paša me, iznenađen, nazva budalom. Konačno, nema pokraj mene nikoga koga bih se morao sramiti što sam postao musliman.

Zatim je neko vrijeme govorio o zasadama islama. Završivši, posla me natrag u ćeliju.

Kad su me treći put doveli, nisu me izvodili pred Pašu. Sluga me upitao kakva je moja odluka. Možda bih se bio i predomislio, ali ne na slugin upit! Rekoh mu kako i dalje nisam spreman iznevjeriti svoju vjeru. Sluga me pograbi za ruku, odvede niza stube i preda u ruke nekome drugom. Taj je bio visok, mršav poput ljudi što sam ih često viđao u snovima. I on me uze za ruku pa me povede u kut vrta, kao da pomaže bespomoćnu bogalju; uto se pojavi treći, taj odveć stvaran a da bi se pojavljivao u snovima, krupan čovjek. Njih dvojica (a jedan je nosio sjekiricu) dovedoše me do zida i zavezaše mi ruke. Rekoše mi kako je Paša zapovjedio da mi odmah odsijeku glavu ne pristanem li se poturčiti. Sledih se.

Ne tako brzo, pomislih. Gledali su me sažaljivo. Šutio sam. Bar im nemoj dati da me opet pitaju, govorio sam u sebi; tren poslije su me upitali. Najednom mi se učini lako umrijeti za svoju vjeru; osjetih se važnim; s druge strane, žalio sam sama sebe isto kako su me žalili njih dvojica i što su više navaljivali s upitima, to mi je bivalo teže napustiti kršćanstvo. Kako sam pokušavao misliti na nešto drugo, pred oči mi izađe prizor kroz prozor koji gleda na stražnji vrt iza naše kuće: breskve i trešnje na intarziranu poslužavniku, providenu sedefom, na stolu; iza stola divan sa strunjačom i nekoliko jastuka punjenih perjem s jastučnicama iste boje kao zeleni doprozornici. U daljini ugledah vrapca kako stoji na rubu česme među maslinovim i trešnjevim stablom. Ljuljačka privezana dugim konopcima za visoku orahovu granu njihala se lagano na jedva primjetnu

lahoru. Kad su me još jednom upitali, opetovao sam da neću mijenjati vjeru. Pokazaše mi panj, natjeraše me da kleknem i staviše mi glavu na panj. Zatvorio sam oči, pa ih opet otvorio. Jedan od njih podiže sjekiru. Drugi reče kako sam možda požalio zbog svoje odluke, pa me podigoše. Trebam još malo o tome razmisliti.

Ostavivši me da razmišljam, krenuše kopati raku u zemlji blizu panja. Pomislih kako bi me mogli odmah pokopati; osim straha od smrti, osjetio sam i strah da ne budem živ pokopan. Govorio sam samom sebi da ću se konačno odlučiti dok dovrše kopanje rake, kad najednom dođoše k meni, iskopavši tek plitku rupu. U tom sam trenutku pomislio kako bi glupo bilo sada ovdje umrijeti. Pomislio sam kako bih mogao postati musliman, ali nisam imao vremena oblikovati odluku. Kad bih se mogao vratiti u zatvor, u svoju voljenu ćeliju na koju sam se napokon navikao, mogao bih cijelu noć razmišljati i odlučiti se da se prevjerim; ali ovako... ovako ne, ne odmah.

Zgrabiše me nenadano i gurnuše na koljena. Trenutak prije no što sam položio glavu na panj ugledah na svoje zaprepaštenje kako se netko miče među drvećem, kao da leti; bio sam to ja, samo s dugom bradom; hodao sam bez riječi po zraku. Želio sam zazvati svoju prikazu među stablima, ali nisam mogao govoriti, jer su mi glavu bili pritisnuli o panj. Neće se razlikovati od sna, mislio sam i pustio se, iščekujući; leđima i stražnjim dijelom vrata prolazila mi je ledena hladnoća; nisam želio razmišljati, no ta me hladnoća tjerala nastaviti. Opet me uspraviše, govoreći kako će Paša biti bijesan. Dok su mi odvezivali ruke, pogrđivahu me, govoreći mi kako sam neprijatelj Boga i proroka Muhameda.

Povedoše me u dvor.

Pošto je pustio da mu poljubim skut, Paša se stao lijepo ophoditi sa mnom: govorio je kako sam mu posebno drag što nisam ostavio svoju vjeru kako bih si spasio život; no tren poslije je pobjesnio; urlao je kako sam bezrazložno tvrdoglav, kako je islam nadmoćan kršćanstvu itd. Što me je više grdio, više se ljutio; odlučio me kazniti. Počeo je objašnjavati kako je nekome nešto obećao; razumjeh kako me obećanje spašava od mučenja što bih ih inače bio morao podnijeti; napokon shvatih kako je čovjek kome je to nešto bilo obećano (čudan čovjek, sudeći po rečenome) bio Hodža. Zatim Paša najednom izjavi kako me dao Hodži na dar. Prazno se zagledah u njega; Paša mi rastumači kako sam sada Hodžin rob; on je dao Hodži tapiju na mene i njegovo je sad hoće li me osloboditi ili neće; njegovo je sada činiti sa mnom što god hoće. S tim riječima Paša izađe iz sobe.

Rekoše kako je i Hodža u kući te me čeka dolje. Tada shvatih da sam njega vidio kroz drveće u vrtu. Odšetali smo do njegove kuće. Reče mi kako je cijelo vrijeme znao da neću htjeti promijeniti vjeru. On je u kući priredio sobu za mene. Pitao me jesam li gladan. Još me držao smrtni strah, pa mi nije bilo ni do kakva jela. Ipak sam uspio progutati nekoliko zalogaja kruha i jogurta što ih je iznio preda me. Hodža je sav sretan gledao kako jedem. Gledao me sa zadovoljstvom seljaka koji hrani dobra konja što ga je upravo kupio na bazaru, razmišljajući o svem onom radu što će ga u budućnosti za njega obaviti. Sve do dana kad me zaboravio, predan pojedinostima svoje kozmogonije i nacrtima za uru što ju je kanio pokloniti Paši, imao sam puno prigoda sjetiti se tog pogleda.

Poslije mi reče neka ga svemu poučim; zato je pitao Pašu da me da njemu; tek nakon toga će me osloboditi. Trebali su mi mjeseci dok sam doznao što mu je značilo to "sve". "Sve" je značilo sve što sam naučio u osnovnoj i srednjoj školi te na sveučilištu: astronomiju, medicinu, graditeljstvo, sve što se uči u mojoj zemlji. Ono što piše u knjigama u mojoj ćeliji, po koje je sutradan poslao slugu; sve što sam čuo i vidio, sve što imam reći o rijekama, jezerima, mostovima, pećinama, oblacima i morima, uzrocima potresa i groma... Oko ponoći je dodao da ga najviše zanimaju zvijezde i planeti. Dok je mjesečina sjala kroz otvoren prozor, reče mi kako moramo pronaći bar čvrst dokaz o postojanju ili nepostojanju toga planeta između Mjeseca i Zemlje. Zažarenim očima čovjeka koji je proveo dan uz bok sa smrću, nisam mogao a da opet ne opazim uznemirujuću sličnost među nama dvojicom, dok Hodža nije više upotrebljavao riječ "poučavati": mi ćemo zajedno istraživati, otkrivati, napredovati.

Tako smo, poput dobrih učenika što marljivo rade svoje zadaće čak i kad odrasli ne slušaju kroz pukotine na vratima, dok ih nema doma, poput dvojice poslušne braće prionuli na posao. U početku sam se ćutio manje-više kao dobar stariji brat što se dao nagovoriti da obnovi svoje staro gradivo kako bi pomogao lijenomu mlađem bratu; a Hodža se držao poput bistra dječaka koji pokušava dokazati kako to što zna njegov stariji brat zapravo i nije bogzna što. Prema njemu, razlika u znanju između mene i njega nije veća nego što je broj svezaka što ih je donio iz moje ćelije i poredao ih na polici te znanja iz knjiga što sam ga zapamtio. Svojom izvanrednom bistrinom i marljivošću za šest mjeseci je došao do

osnovnoga znanja talijanskog jezika, što ga je poslije poboljšao; pročitao je sve moje knjige, tako da u vrijeme kad me natjerao neka mu ponovim sve što sam zapamtio nisam mu više na bilo koji način bio nadmoćan. No on se vladao kao da ima pristupa znanju koje nadilazi sve što je zapisano u knjigama (on je, uostalom, tvrdio kako ih je većina ionako bezvrijedna) - znanju naravnijem i dubljem od bilo čega što se može naučiti. Nakon pola godine nismo više bili suučenicima koji zajedno uče i napreduju. On je dolazio s novim zamislima, a ja sam ga tek podsjećao na neke pojedinosti ili mu davao preglede stvari što ih je već znao.

Takve su mu "zamisli" (koje sam mahom zaboravio) češće padale na um noću, dugo pošto bismo završili improviziranu večeru i ugasila se sva svjetla u susjedstvu, ostavljajući sve oko nas u mraku i muku. Ujutro bi išao poučavati u osnovnoj školi pri džamiji nekoliko četvrti dalje, a dva dana tjedno išao bi u udaljeni dio grada gdje ja nikad nisam nogom kročio; tamo bi neko vrijeme ostajao u satnoj sobi džamije, gdje se izračunava vrijeme molitava. Ostalo smo vrijeme bili zajedno, pripremajući se za dolazak noćnih "ideja" ili tragajući za njima. U to sam vrijeme još gojio nadu, još sam vjerovao da ću se brzo vratiti kući; stoga, budući da sam osjećao kako bi rasprava o pojedinostima njegovih "ideja", što sam ih slušao s vrlo malo zanimanja, svakako odgodila moj povratak u domovinu, nikad nisam otvoreno izražavao neslaganje s Hodžom.

Tako prođe prva godina. Bili smo se zakopali u astronomiju, nastojeći dokazati postojanje ili nepostojanje toga izmišljenog planeta. No dok je radio na nacrtima teleskopa za leće što ih je za velik novac dobio iz

Flandrije, izumljivao instrumente i crtao stolove, Hodža je zanemario pitanje postojanja planeta; zainteresirao se za dublje pitanje. Staviti će u pitanje Ptolomejev sustav, reče; no nismo o tome raspravljali - on je govorio, a ja slušao; rekao je kako je budalasto vjerovati da planeti vise s prozirnih sfera; nešto ih drugo pokreće, neka nevidljiva sila, možda sila privlačnosti; iznio je zatim ideju da se možda i Zemlja kreće, poput Sunca, okrećući se oko nečega drugog; možda se sva nebeska tijela vrte oko nekoga drugog nebeskog središta o čijem postojanju mi ništa ne znamo. Poslije je, ustvrdivši kako će njegov sustav biti znatno obuhvatniji od Ptolomejeva, uključio u svoja promatranja sa svrhom zasnivanja puno šire kozmografije; stvarao je teorije za novi sustav: možda se Mjesec okreće oko Zemlje, a Zemlja oko Sunca; možda je Venera središte; no brzo se umorio od ovih teorija. Upravo je stigao do toga da je tvrdio kako pitanje sada nije više kako iznijeti i braniti te nove ideje, nego upoznati ovdašnje ljude sa zvijezdama i njihovim kretanjem (taj će zadatak početi ispunjavati sa Sadik-pašom), kad dozna kako je Paša prognan u Erzurum. Čini se da je bio umiješan u neuspjelu urotu.

Dok smo godinama čekali Pašin povratak iz izgnanstva, istraživali smo kako bi Hodža mogao napisati traktat o uzrocima struja u Bosporu. Mjesecima smo proučavali plime i oseke, lunjajući stijenama iznad tjesnaca na vjetru što nas je hladilo do kosti; silazili smo do mora s loncima što smo ih nosili sa sobom kako bismo izmjerili temperaturu i tijek rijeka što utječu u tjesnac.

Boraveći u Gebzeu, gradiću nedaleko od Carigrada, kamo smo na tri mjeseca otišli na Pašin zahtjev, kako bismo nadzirali neki njegov posao,

razlike u vremenima za molitvu u džamijama učiniše da Hodži na um padne nova zamisao: načinit će uru koja će pokazivati vremena za molitvu s besprijekornom točnošću. Tada sam ga poučio što je to stol. Kad sam mu donio taj komad pokućstva što ga je stolar načinio prema mojim uputama, Hodži se to nije svidjelo. Usporedio ga je s četveronožnim odrom, rekao je kako mu djeluje zlokobno; no poslije se navikao i na stol i na stolice. Na koncu je izjavio kako tako bolje misli i piše. Morali smo se vratiti u Carigrad da pokrenemo molitvene ure načinjene u eliptičnu obliku, poput luka što ga opisuje zalazeće sunce. Na povratku nas je naš stol slijedio na leđima mazge, upirući vrhovima nogu u nebo.

Tih prvih mjeseci, dok smo sjedili sučelice jedan drugome za stolom, Hodža je pokušavao proračunati vremena za molitvu i post u sjevernim zemljama gdje se duljina dana i noći znatnije mijenja tijekom godine i gdje čovjek može godinama živjeti a da ne vidi sunca. Drugi je problem bio postoji li na Zemlji mjesto gdje bi ljudi bili licem okrenuti Meki na koju se god stranu okrenuli.

Što je više shvaćao koliko sam ravnodušan spram takvih problema, to me prezrivije gledao, no mislim da je na trenutke i sam opažao moju "različitost i nadmoć"; možda ga je smetalo što je vjerovao kako sam ja i sam toga bio svjestan: govorio je o inteligenciji jednako koliko i o znanosti; kad se Paša vrati, pridobit će ga svojim planovima i kozmološkim teorijama koje će još razviti i pokazati pomoću modela i nove ure; zarazit će nas sve znatiželjom i žarom što plamti u njemu; posijati će sjeme obnove; obojica smo čekali.

TREĆE

TIH JE DANA razmišljao kako bi razvio veći mehanizam s njihalom za uru, koji bi trebalo navijati i namještati samo jednom mjesečno, umjesto jednom tjedno. Nakon toga kanio je razviti mehanizam koji bi se navijao samo jednom godišnje; napokon mi je objavio kako je rješenje pitanja pronaći izvor snage koji će pokretati utege takve velike ure, a oni će morati bivati sve brojniji i teži kako se povećavaju razmaci između dvaju navijanja. Baš je toga dana od prijatelja u satnoj sobi džamije doznao da se Paša vratio iz Erzuruma kako bi u Carigradu zauzeo visok položaj.

Hodža mu je idućeg jutra pošao čestitati. Paša mu je među gomilom posjetitelja poklonio osobitu pozornost, pokazao zanimanje za njegova otkrića i čak upitao za mene. Te smo noći rastavljali i opet sastavljali uru puno puta, dodajući tu i tamo ponešto modelu svijeta, naslikavši planete kičicama. Hodža mi je pročitao dijelove govora što ga je brižljivo sastavio i onda naučio naizust, a kojemu je svrha bila ganuti slušatelje pukom snagom ugladnena govora i poetskih ukrasa. Pred jutro, kako bi smirio živce, recitirao mi je još jednom dio govora o logici okretanja planeta; no ovoga puta je govorio unatrag, kao u zazivu. Nakrcavši naše instrumente na posuđena kola, krene prema Pašinu dvoru. Zaprepastio sam se videći kako ura i model, što su mjesecima ispunjavali kuću, sada izgledaju tako maleni na jednoprežnim kolima. Te se večeri veoma kasno vratio.

Pošto je iskrcao instrumente u vrtu Pašinih dvora i pošto je Paša promotrio te čudne predmete ozbiljna lica, poput čangrizava starca koji

nije raspoložen za šalu, Hodža mu smjesta izrecitira govor što ga bijaše naučio naizust. Misleći na mene, Paša ga upita (kao što će Sultan učiniti puno godina nakon toga): "Je li te on svemu tome naučio?" Isprva je to bila njegova jedina reakcija. Hodžin je odgovor još više začudio Pašu. "Tko?" upitao je, shvativši tek tada kako je Paša mislio na mene. Hodža mu zatim kaza kako sam ja načitana budala. Govoreći, nije obraćao pozornost na mene, jer je još mislio na ono što se dogodilo u Pašinu dvoru. Inzistirao je na tome kako je sve sam otkrio, ali Paša mu nije vjerovao; čini se da je tražio nekoga koga će okriviti, a u srcu mu nije dopuštalo optužiti njegova voljenoga Hodžu.

Tako su stali govoriti o meni, umjesto o zvijezdama. Vidio sam da Hodži tema nije draga. Zavladao je tišina, a Paša prenese pozornost na druge goste. Za večerom, kad je Hodža ponovno pokušao navrnuti razgovor na astronomiju i svoja otkrića, Paša reče kako se pokušavao prisjetiti mojeg lica, no umjesto njega mu je Hodžino lice dolazilo pred oči. Za stolom bijahu i drugi; počеше raspredati o temi kako su ljudi stvoreni u parovima; navodili su pretjerane primjere na tu temu: o blizancima što ih ni rođena majka nije mogla razlikovati, o ljudima posve nalik jedan drugome koji su bili užasnuti ugledavši prvi put onoga drugog, ali se nikad više nisu mogli razdvojiti, kao da su začarani, o razbojnicima što su uzimali život i imena nedužnim ljudima, pa nastavljati živjeti njihovim životima. Kad je večera završila, dok su gosti odlazili, Paša zatraži od Hodže neka ostane.

Kad je Hodža opet progovorio, Pašu to isprva, čini se, uopće nije zabavljalo; čak ga je i smetalo što mu kvare dobro raspoloženje velikom

količinom pomiješanih informacija koje su djelovale nerazumljivo; no poslije, poslušavši i treći put zaredom Hodžin napamet naučeni govor i gledajući kako se okreću Zemlja i zvijezde na našem modelu pred njegovim očima, shvatio je ponešto, ili je bar počeo pažljivo slušati Hodžino izlaganje, pokazujući bar minimalnu znatiželju. U tom trenutku Hodža opetova s puno žara da zvijezde nisu onakve kakvima ih svi zamišljaju, nego se kreću ovako kako je on pokazao. "Vrlo dobro", izjavi napokon Paša. "Razumijem. I to je moguće. Konačno: zašto ne?" Hodža na to ništa ne odgovori.

Vjerujem da je slijedila duga tišina. Prvi progovori Hodža, gledajući kroz prozor u tamu iznad Zlatnoga Roga. "Zašto se ovdje zaustavio, zašto nije pošao dalje?" Ako je tako glasilo pitanje, meni je odgovor bio jednako nepoznat kao i njemu: sumnjam da je Hodža imao mišljenje o tome što bi još Paša mogao kazati; no ne reče ništa. Kao da ga je uzrujavalo što ostali ljudi ne dijele njegove snove. Paša se poslije zainteresirao za uru; zatražio je od Hodže da je otvori i objasni mu svrhu njihala, mehanizma i utega. Zatim pun straha, kao da se primiče tamnoj i ogavnoj zmijskoj duplji, stavi prst u mehanizam koji je kucao, pa ga hitro povuče. Hodža je govorio o sahat-kulama, uzdižući moć molitve koju svi izriču točno u isto vrijeme, kad Paša odjednom eksplodira. "Riješi ga se!" poviče on. "Ako hoćeš, otruj ga! Ako hoćeš, oslobodi ga! Bit će ti lakše." Zacijelo sam na trenutak na Hodžu bacio pogled pun straha i nade. On reče da me neće osloboditi dok "oni" ne shvate.

Nisam pitao što to "oni" trebaju shvatiti. Možda zato što sam imao osjećaj da to ni Hodža ne zna. Poslije su razgovarali o drugim stvarima,

dok se Paša povremeno mrštio, prezrivo motreći instrumente pred sobom. Hodža je ostao kod Paše do sitnih noćnih sati, nadajući se da će se Paša opet zainteresirati; ostajao je, makar je primjećivao da nije više dobrodošao. Napokon nakrca opet svoje instrumente u kola. Zamišljao sam lica vozeći se dugim, tamnim, tihim putem natrag, pa dok sam ležao u postelji ne mogavši zaspati, jer me smetalo glasno kuckanje golemoga sata i lupkanje njegovih zupčanika.

Hodža osta budan do zore. Htio sam zamijeniti svijeću što je dogorijevala novom, no on me zaustavi. Znajući da on od mene očekuje da nešto kažem, rekoh: "Paša će razumjeti." Rekao sam to dok je još bilo mračno; on je vjerojatno znao jednako dobro kao i ja da ja u to ne vjerujem, no trenutak nakon toga progovori, rekavši kako je cijeli problem u tome kako protumačiti zagonetku trenutka kad je Paša prestao govoriti.

Kako bi riješio tu zagonetku, on pođe prvom prigodom posjetiti Pašu. Toga je puta srdačno dočekaio Hodžu. Reče kako razumije što se dogodilo, ili što se trebalo dogoditi; utješivši tako Hodžu, posavjetova ga neka radi na oružju. "Oružju koje će učiniti da našim neprijateljima svijet postane zatvor!" To je kazao, no nije rekao kakvo bi to oružje trebalo biti. Okrene li Hodža svoj znanstveni interes u tom smjeru, imat će Pašinu potporu. Naravno, ništa nije rekao o nadarbini kojoj smo se nadali. Jednostavno je Hodži pružio kesu punu srebrnjaka. Kod kuće je otvorismo i izbrojismo sedamnaest kovanica - neobičan broj! Pošto mu je dao kesu, reče kako će uvjeriti mladoga Sultana da primi Hodžu. Objasni kako se dječak zanima za "takve stvari". Ni ja ni Hodža, koji se puno lakše oduševljavao, nismo baš ozbiljno uzimali njegovo obećanje, no

nakon tjedan dana stigla je vijest. Paša će nas predstaviti (da - i mene) Sultanu nakon iftara, večere kojom se prekida dnevni post za svetoga mjeseca ramazana.

Pripremajući se, Hodža je izmijenio i opet naučio napamet govor što ga je bio priredio za Pašu, prilagodivši ga tako da ga može razumjeti devetogodišnje dijete. No iz nekog se razloga njegov um zadržavao i dalje kod Paše, a ne kod Sultana; i dalje se pitao zašto je Paša bio ušutio. Jednoga će dana razotkriti tu tajnu. Kakvo bi moglo biti to oružje što ga želi Paša? Ja sam malo što još imao kazati, jer je Hodža sad radio sam. Dok je ostajao zaključan u svojoj sobi sve do ponoći, ja bih besposleno sjedio uz prozor; nisam čak ni razmišljao o povratku kući nego sanjario poput bedasta djeteta: za stolom nije radio Hodža, nego ja i bio sam slobodan poći kamo god hoću, kad god hoću!

Onda smo jedne večeri opet nakrcali instrumente na kola i krenuli prema carskoj palači. Zavolio sam šetnje ulicama Istanbula; ćutio sam se kao nevidljivi čovjek krećući se poput duha među divovskim stablima javora, kestena i topola u perivojima. Namjestismo instrumente uz pomoć slugu na mjestu što su nam ga pokazali u drugom dvorištu.

Monarh bijaše mило dijete rumenih obraza, visine prikladne svojoj mladoj dobi. Gledao je i dirao naše instrumente kao da su njegove igračke. Mislim li sada na vrijeme kad sam mu želio biti par i prijatelj, ili na drugo vrijeme, znatno poslije, petnaest godina nakon toga, kad smo se opet sreli? Ne bih znao reći; no odmah sam osjetio simpatiju prema njemu. Hodža se trgao od uzrujanosti dok je Sultanova svita čekala, okruživši

nas iz radoznalosti. Napokon uspije početi; dodao je svojoj priči ponešto; pripovijedao je o zvijezdama kao da su inteligentna živa bića, uspoređujući ih s'privlačnim, zagonetnim stvorovima koji poznaju aritmetiku i geometriju te se okreću u skladu sa svojim znanjem. Zahvati ga još veća strast pošto je opazio da ga dijete pozorno sluša i od vremena do vremena diže glavu kako bi pogledalo u nebo u čudu. Vidite, planeti vise na pokretnim prozirnim sferama predstavljenim na ovom modelu; tamo je Venera, koja se tako okreće; a velika lopta tamo je Mjesec i on se, razumijete, kreće drugačijom stazom. Dok je Hodža stavljao zvijezde u pokret, zvonce prikvačeno za model slatko zacinka, pa se mali Sultan preplaši i koraknu unatrag; zatim, skupivši hrabrost, potrudi se razumjeti te se primače stroju kao da je začarani sanduk s blagom.

Sada, dok prizivam u pamet svoja sjećanja i trudim se izumiti za sebe prošlost, nalazim da je ova slika sreće posve prikladna bajkama što sam ih slušao kao dijete, točno kao što bi ih naslikali slikari ilustratori tih bajki. Narančaste carigradske krovove trebalo bi samo zatvoriti u one staklene kugle u kojima sniježi kad ih se protrese. Dječak poče Hodži postavljati pitanja, a on je na njih morao pronalaziti odgovore.

Kako zvijezde stoje u zraku? Vise na prozirnim sferama! Od čega su načinjene sfere? Od nevidljive građe, tako da su i one nevidljive! Zar se planeti ne sudaraju jedan s drugim? Ne, svaki ima svoje područje, u slojevima, kao na modelu! Ima tako puno zvijezda; zašto nema isto toliko sfera? Zato što su veoma udaljene jedna od druge! Koliko udaljene? Vrlo, vrlo! Imaju li i druga nebeska tijela zvonca koja zvone

dok se okreću? Ne, zakvačili smo zvonca kako bismo označili kad nebesko tijelo opiše puni krug! Ima li grmljavina neke veze s ovim? Nema! S čime ima veze? S kišom! Hoće li sutra biti kiše? Promatranje neba pokazuje da neće! Što nebo otkriva o Sultanovu bolesnom lavu? Bit će mu bolje, no mora se biti strpljiv. I tako dalje.

Dok je davao mišljenje o bolesnom lavu, Hodža je i dalje promatrao nebo, kao dok je govorio o zvijezdama. Vrativši se kući spomenuo je tu pojedinost, govoreći kako to nema veze. Nije najvažnije da dijete razlikuje znanost od šarlatanstva, nego da "shvati" nekoliko stvari. Opet je rabio istu riječ, kao da sam ja razumio što to on ima shvatiti, a ja sam za to vrijeme razmišljao kako neće biti nikakve razlike prevjerim li se na islam ili ne. U kesi što nam ju je dao pri odlasku iz palače bijaše točno pet zlatnika. Hodža reče kako je Sultan shvatio da postoji logika iz onoga što se događa sa zvijezdama. O, Sultane! Poslije, puno poslije sam ga upoznao! Zapanjilo me kako sam, kad se isti Mjesec pojavio kroz prozor naše kuće, poželio i sam biti dijete! Ne mogavši se zaustaviti, Hodža se vratio na istu temu: pitanje lava nije važno; dijete voli životinje i to je sve.

Sutradan se zatvorio u sobu i počeo s radom: nekoliko dana nakon toga opet je ukrcao sat i zvijezde na kola te, pod znatiželjnim pogledom onih očiju iza kićenih prozora krenuo ovoga puta u osnovnu školu. Vrativši se navečer, bio je potišten, no ne toliko da ne bi progovorio. "Držao sam kako će i druga djeca razumjeti kako je Sultan razumio. No nisam bio u pravu", reče on. Bili su samo uplašeni. Kad je Hodža nakon predavanja stao postavljati pitanja, jedno dijete reče kako je pakao na drugoj strani

neba i briznu u plač.

Idućeg je tjedna jačao u sebi povjerenje u vladarevu inteligenciju; zajedno sa mnom prisjećao se, jednog po jednog, svih trenutaka što smo ih proveli u drugom dvorištu carske palače, dobivajući moju potporu svojim tumačenjima: dijete je bistro, da; već zna kako valja misliti, da; već ima dovoljno jak značaj da može podnijeti pritisak dvorske svite, da! Tako smo puno godina prije nego je Sultan počeo sanjati o nama, što će činiti u godinama što dolaze, mi već sanjali o njemu. Hodža je u to vrijeme također radio i na razvoju ure; vjerujem da je pomalo razmišljao i o oružju, jer je tako rekao Paši kad je bio pozvan pred njega. No izgledalo mi je kako je odustao od Paše. "Postao je isti kao drugi", reče. "Nema više u njemu želje da dozna što prije nije znao." Tjedan nakon toga vladar pozove Hodžu i on ode preda nj.

Sultan je primio Hodžu u dobru raspoloženju. "Mojem je lavu bolje," reče on, "baš kako si prevideo." Poslije su otišli u dvorište sa svitom. Pokazavši mu ribe u ribnjaku, vladar ga upita što misli o njima. "Crvene su", reče mi poslije Hodža kako mu je rekao. "Nisam se mogao sjetiti što bih drugo kazao." Zatim je primijetio pravilnost u gibanju riba; kao da su se među sobom dogovarale o obliku jata, nastojeći ga usavršiti. Hodža reče kako nalazi da su ribe inteligentne. Kad se patuljak na to nasmijao, stojeći pokraj jednoga od haremskih eunuha što su stalno podsjećali vladara na opomene njegove majke, Sultan ga opomenu. Za kaznu nije dopustio riđokosom patuljku sjediti pokraj njega dok se penjao u kočiju.

Kočijom su se odvezli do hipodroma, gdje je bila kuća za lavove. Lavovi,

leopardi i pantere što ih je Sultan jednog po jednog pokazao Hodži bijahu privezani lancima o stupove drevne crkve. Zaustaviše se ispred lava za kojega je Hodža prevideo da će mu biti bolje; dijete ga oslovi, predstavljajući lava Hodži. Otišli su zatim do lavice u kutu; ta životinja nije zaudarala po nečistoći poput ostalih i bila je bremenita. Blistavih očiju vladar upita: "Koliko će lavića okotiti ova lavica? Koliko će biti muških, a koliko ženskih?"

Iznenaden, Hodža se utekne nečemu što će mi poslije opisati kao "blef". Sultanu je rekao kako poznaje astronomiju, ali nije astrolog. "Ali znaš više od dvorskoga zvjezdoznanca Husein-efendije!" uskliknu dječak Sultan. Hodža ne odgovori ništa, bojeći da bi netko od pratnje to mogao prenijeti Husein-efendiji. Mali je vladar postao nestrpljiv; navaljivao je: zar Hodža ništa ne zna, zar uzalud promatra zvijezde?

U odgovoru je Hodža bio prisiljen objašnjavati mnogo štošta što je bio kanio ostaviti za poslije; tako je odgovorio kako je iz promatranja zvijezda naučio puno i izvukao mnoge korisne zaključke na osnovi onoga što je naučio. Protumačivši vladarevu šutnju kao odobravanje (a dječak je slušao širom otvorenih očiju), izjavi kako je potrebno izgraditi opservatorij za promatranje zvijezda, poput zvjezdarnice što je bijaše izgradio djed njegova djeda Ahmeta Prvoga, Murat Treći, za pokojnoga Takijudin-efendiju prije devedeset godina, a ta se zvjezdarnica poslije urušila od nemara. Ili nešto još veće od toga: valjalo bi izgraditi Dom znanosti, u kojemu bi znanstvenici mogli promatrati ne samo zvijezde, nego cijeli svijet, rijeke i mora, oblake i planine, cvijeće i stabla te, naravno, životinje; a zatim bi se mogli sastajati kako bi opširno i na miru

mogli raspravljati o svojim opažanjima te tako pokretati intelektualni napredak.

Sultan je slušao Hodžin govor o njegovim zamislima (koji sam i ja tada prvi put čuo) kao što bi slušao zanimljivu bajku. Kad su se kočijama vratili u carsku palaču, on ga ponovno zapita: "I što kažeš, koliko će lavica imati mladih?" Hodža razmisli i ovoga puta odgovori: "Okotit će jednak broj muških i ženskih lavića." Kod kuće mi reče kako se nije doveo ni u kakvu opasnost rekavši to. "Imat ću to budalasto dijete u šaci!" reče on. "Znam ja više od dvorskoga zvjezdoznanca Husein-efendije!" Šokiralo me čuti ga tako govoriti o vladaru; iz nekoga sam se razloga čak i osobno uvrijedio. Tih sam se dana iz dosade bavio kućanskim poslovima.

Poslije se tom riječju počeo služiti kao da je čarobni otpirač koji otvara sva vrata: oni su "budale" i zato ne gledaju zvijezde kako se gibaju iznad njihovih glava niti razmišljaju o tome; zato što su "budale" prvo pitaju kakva će biti korist od stvari što ih imaju naučiti; jer su "budale" ne zanimaju ih pojedinosti nego sve žele ukratko; budući da su "budale", svi su oni jednaki; i tako dalje. Makar sam i sam volio na takav način kritizirati ljude, i to ne puno godina prije toga, dok sam još živio u domovini, ništa ne rekoh Hodži. On je tada bio zaokupljen svojim "budalama", a ne mnome. Mene je tada mučilo nešto drugo. Ne znajući tada držati stvari za sebe, ispričao sam mu san što sam ga nedavno bio usnio: on je otišao u moju zemlju i ženio se mojom zaručnicom; nitko na vjenčanju nije opazio da to nisam ja; na svadbi, što sam je promatrao iz kuta, odjeven po turski, sretoh svoju majku i zaručnicu; ne prepoznavši

me, obje su mi okrenule leđa, usprkos mojim suzama, što su me napokon i probudile iza sna.

Negdje u to doba dvaput je odlazio Pašinoj kući. Držim da se Paši nije baš sviđalo što je Hodža počeo razvijati odnos s vladarem mimo njegova oštra pogleda; ispitivao ga je, pitao ga je za mene, zanimao se za mene; no tek puno poslije, kad je Paša bio prognan iz Carigrada, tek tada mi je Hodža to rekao; bojao se kako bih provodio dane u strahu da ću biti otrovan, da sam to odmah doznao. Opet, mislim da se Paša više zanimao za mene nego za Hodžu; laskalo mi je što je sličnost između Hodže i mene više uznemirivala Pašu nego mene. Tih je dana izgledalo kao da je naša sličnost tajna koju Hodža nikad ne bi želio doznati, a čije mi je postojanje davalo neku neobičnu odvažnost: katkad sam pomišljao kako sam, zahvaljujući samo toj sličnosti, siguran tako dugo dok je Hodža na životu. Vjerojatno sam se zato usprotivio Hodži kad mi je jednom ubrojio i Pašu među "budale"; naljutio se na to. Naveo me na drskost na kakvu nisam bio navikao. Želio sam osjetiti jednako njegovu potrebu za mnom i sram preda mnom; neumorno sam ga ispitivao o Paši, o onome što je rekao o nama dvojici; tako sam naveo Hodžu da se zaplete u argumentaciju za koju vjerujem kako je ni sam nije razumio. Zatim bi tvrdoglavo opetovao kako će se oni riješiti i Paše, kako janjičari opet nešto smišljaju - on je na carskom dvoru već nanjušio urotničku atmosferu. S toga razloga, bude li zaista radio na oružju što ga je Paša zatražio od njega, onda to neće raditi za nekog vezira, koji dođe i ode, nego za Sultana.

Na trenutak sam mislio kako ga zaokuplja isključivo ta mutna vizija

novog oružja; planiraš, ali ništa ne postižeš, govorio sam u sebi. Jer da je nešto zaista postigao, on bi to sigurno podijelio sa mnom; makar bi me nastojao i poniziti govoreći mi to, opisao bi mi svoje zamisli kako bi čuo što ja o tome mislim. Jedne smo se večeri vraćali kući iz kuće u Aksarayu, gdje smo slušali glazbu i spavali s bludnicama, kako smo već činili svaka dva-tri tjedna. Hodža mi reče kako namjerava raditi do jutra; zatim me ispitivao o ženama (inače nikad nismo govorili o ženama); onda najednom poče: "Mislio sam..." No istoga trena kad smo ušli u kuću, zatvorio se u svoju sobu ne otkrivši što mu je na umu. Nađoh se ostavljen nasamo s knjigama koje više nisam imao želje ni prelistavati; razmišljao sam o njemu: o tom novom planu ili zamisli kojim se bavi, a ja sam uvjeren kako ih neće moći razviti; o tome kako u zaključanoj sobi sjedi za stolom, na koji se još nije posve navikao, zureći u prazne stranice pred sobom; kako satima uzalud sjedi za stolom, pun srama i bijesa...

Pojavio se iz sobe dobrano nakon ponoći, poput učenika kome je neugodno što je zapeo na jednostavnu zadatku, pa mu treba pomoć. Bojažljivo me uvede i posjedne za stol. "Pomozi mi!" reče bez ikakva uvoda. "Razmislimo o ovome zajedno. Sam se ne mogu pomaknuti s mjesta." Za trenutak ne rekoh ništa, držeći da je riječ o nečemu u vezi sa ženama. Vidjevši me kako prazno gledam, reče mi ozbiljno: "Razmišljam o budalama. Zašto su tako glupi?" Zatim odmah, kao da je znao što ću ja odgovoriti, doda: "Vrlo dobro dakle! Nisu oni glupi, ali nešto im nedostaje u glavama." Nisam pitao tko su "oni". "Zar u njihovim glavama nema nijednoga kutka za pohranu znanja?" pitao je, gledajući oko sebe kao da traži pravu riječ. "Trebali bi imati u glavama takvo što, kao neki pretinac

- što ja znam, kao neku ladicu u ovoj komodi, neko mjesto gdje se mogu spremati stvari. Ali nigdje nema takvog mjesta. Razumiješ?" Želio sam vjerovati kako sam ponešto i razumio, ali nisam baš uspio. Dugo smo sjedili jedan sučelice drugome u tišini. "Tko bi, uostalom, znao zašto je čovjek takav kakav jest?" reče napokon. Zatim nastavi: "Ah, da si bar pravi liječnik, pa da si me poučio o tome što se zbiva u našim tijelima i našim glavama." Činilo se kako mu je malko neugodno. Naizgled dobro raspoložen (čini mi se, hinjeno, kako me ne bi uplašio) navijestio mi je kako ne kani odustati, nego nastaviti do kraja, jer ga zanima što će se dogoditi i jer nema što drugo raditi. Ništa nisam shvaćao, ali mi je bilo drago čuti kako je sve to naučio od mene.

Poslije je često opetovao ono što je tada rekao, kao da obojica dobro znamo što to znači. Ali unatoč uvjerenosti koju je hinio, djelovao je poput studenta sanjara koji postavlja pitanja; svaki put kad bi kazao da će nastaviti do kraja osjećao sam se kao da sam svjedokom žalosnih i bijesnih jadikovki ostavljena ljubavnika što se pita zašto ga je sve to snašlo. Tih je dana to govorio vrlo često; govorio je to kad je doznao da janjičari planiraju pobunu; rekao je to isto pošto mi je kazao kako učenike osnovne škole više zanimaju anđeli nego zvijezde, pa opet nakon što je gnjevno odbacio, pročitavši ga tek dopola, još jedan rukopis što ga bijaše kupio za pozamašnu svotu; nakon rastanka s prijateljima s kojima se u svlačionici džamije sastajao još samo iz navike; poslije smrzavanja u slabo zagrijanim kupkama, pošto bi se protegnuo na postelji dok su njegove voljene knjige ležale razbacane po podu preko prostirke s cvjetnim uzorkom; nakon slušanja glupavoga čavrljanja muškaraca što obavljaju obredno pranje u dvorištu džamije; nakon što je doznao kako

je turska ratna mornarica pretrpjela težak poraz od Mlečana; pošto bi strpljivo saslušao susjede koji su ga zvali kako bi mu kazali da stari i da bi se trebao oženiti; stalno je to ponavljao: on će nastaviti do kraja.

Počinjao sam se pitati: tko će, pročitavši do kraja sve što sam napisao, strpljivo slijedeći sve što se dogodilo, kako sam ja to bio kadar prenijeti, ili što sam izmislio -koji li će, dakle, čitatelj moći kazati da Hodža nije održao svoje obećanje?

ČETVRTO

Jednoga dana pred konac ljeta čuli smo kako je truplo carskoga zvjezdoznanca Husein-efendije pronađeno kako pluta uz obalu Istinye. Paša je napokon ishodio nalog za njegovu smrt, a zvjezdoznanc je, ne mogavši šutjeti, odao svoje skrovište šaljući uzduž i poprijeko pisma u kojima je pisalo kako je u zvijezdama zapisano da će Sadik-paša uskoro umrijeti. Kad je pokušao pobjeći u Anadoliju, krvnici pretekoše njegovu barku i zadaviše ga. Čim je Hodža doznao kako je pokojnikova imovina oduzeta, požurio se dograbiti rukopise i knjige; potrošio je cijelu ušteđevinu na mito kako bi došao do toga. Jedne je večeri donio kući golem sanduk napunjen tisućama listova. Progutavši to u samo jedan tjedan, izjavi bijesno kako bi on to mogao puno bolje napisati.

Pomagao sam mu dok se trudio ostvariti što je rekao. Za dva traktata što ih je pisao za cara, naslovljena Čudnovato ponašanje zvijeri i Zanimljiva čudesa Božjih stvorova, opisao sam mu fine konje i magarce, kuniće i guštere što sam ih vidio u prostranim vrtovima i pašnjacima našeg

imanja u Empoliju. Kad je Hodža prigovorio kako mi je mašta odveć ograničena, prisjetih se brkatih francuskih kornjača u našem ribnjaku, modrih papiga što su govorile sicilijanskim dijalektom te vjeverica što bi prije parenja sjele jedna nasuprot drugoj i prebirale jedna drugoj po krznu. Posvetili smo puno vremena i pozornosti poglavlju o ponašanju mrava - temi što je opčinjavala Sultana, no o kojoj nije mogao dovoljno naučiti jer su stalno meli podove u carskoj palači.

Pišući o uređenu, logičnom životu mrava, Hodža se zanosio snom da bi mogao obrazovati mladoga Sultana. Nalazeći naše domaće crne mrave neprikladnima za tu svrhu, opisao je ponašanje američkih crvenih mrava. Odatle je došao na zamisao kako bi mogao napisati knjigu - jednako zabavnu koliko i poučnu - o lijenim urođenicima koji žive u zemlji punoj zmija imenom Amerika, koji nikad ne skreću sa svoga puta; pretpostavljam da se nije usudio dovršiti tu knjigu u kojoj je, kako mi je u pojedinosti opisivao, pisao također i o dječaku kralju koji je volio životinje i lov, ali su ga na koncu pobijedili španjolski nevjernici, jer nije dovoljno pozornosti posvećivao znanosti. Crteži minijaturista što smo ga zaposlili da živo predstavi krilatog bivola, šesteronožne volove i dvoglave zmijske nisu se svidjeli nijednom od nas. "Stvarnost je možda nekad bila takva - ravna", reče Hodža. "No sad je sve trodimenzionalno; u stvarnosti postoje sjene -zar ne vidiš? Čak i najobičniji mrav strpljivo posvuda nosi svoju sjenu na leđima, kao blizanca."

Hodži od Sultana nisu stizale nikakve poruke, pa je odlučio zamoliti Pašu da preda traktate u njegovo ime; poslije je zbog toga zažalio. Paša mu je održao lekciju, govoreći kako je astrologija opsjena, da je carski

zvjezdoznanac Husein-efendija zaglavio zato što se odviše miješao u politiku, a Hodža se sad, izgleda, nada njegovu položaju, da on i sam vjeruje u nešto što se zove znanost; ali radi se o oružju, a ne o zvijezdama; položaj carskoga zvjezdoznanca obilježen je zlom kobi, jer su svi koji su ga dosad zauzimali završili nasilnom smrću, ili još gore - jednostavno su iščezli; stoga on ne želi da njegov mili Hodža, na čiju se znanost on oslanja, dođe na taj položaj; novi će dvorski zvjezdoznanac ionako biti Sitki-efendija, koji je dovoljno glup da uzme taj posao; čuo je kako je Hodža dobio knjige bivšega dvorskog zvjezdoznanca, ali ne želi da se on više time zamara. Hodža odgovori kako se on bavi samo znanošću i preda Paši traktate kako bi ih uručio Sultanu. Te je večeri kod kuće kazao kako se doista zanima samo znanošću, ali će učiniti sve što treba kako bi se njome mogao baviti; za početak prokune Pašu.

Sljedećeg smo mjeseca pokušavali pogoditi kako će dječak vladar reagirati na šarene životinje iz naše mašte, dok se Hodža pitao zašto ga još ne zovu na dvor. Konačno su nas pozvali u lov; podosmo u Palaču Mirahor na rijeci Kagithani - on će stajati uza cara, a ja ću gledati izdaleka; velika se gomila bijaše okupila. Carski je lovnik sve dobro pripremio: kunići i lisice su pušteni, lovački psi odmah za njima; svi su pogledi slijedili jednoga kunića koji se odvojio od svojih drugova i bacio se u vodu; panično plivajući, dosegnuo je suprotnu obalu; lovnici htjedoše pustiti za njim još hrtova, no čak sam i ja sa svoje udaljenosti jasno čuo vladara kako im je uskratio dopuštenje zapovjedi: "Pustite kunića neka ode!" Ipak, kunić ponovno skoči u vodu, a divlji pas s dalje obale pojuri za njim i uhvati ga, no lovnici ga pohitaše spasiti iz psećih ralja, pa ga donesoše pred Sultana. Dječak odmah pregleda životinju,

zadovoljno ustanovivši kako nije ozbiljnije ranjena; naloži da se kunića odvede na vrh planine i tamo pusti. Tad ugledah skupinu u kojoj su bili Hodža i crvenokosi patuljak kako se okuplja oko cara.

Te mi je večeri Hodža objasnio što se zbilo: Sultan je pitao kako treba tumačiti taj događaj. Pošto se svi ostali izredaše, Hodža reče kako to znači da će se neprijatelji pojaviti odakle Sultan najmanje očekuje, no on će neozlijeđen preživjeti napadaj. Kad su Hodžini suparnici, a među njima i novoimenovani dvorski zvjezdoznanac Sitki-efendija, kritizirali Hodžu što tako široko tumači smrt i tako drsko uspoređuje cara s kunićem, Sultan ih sve ušutka rekavši da su Hodžine riječi za njega poput naušnica za njegove uši. Poslije, dok su promatrali kako se crni orao što su ga napali jastrebovi bori za život, pa videći kako je pod zubima razbješnjelih pasa lisica jadno skončala, Sultan reče kako je lavica okotila dvoje mladunčadi - jedno muško i jedno žensko; jednak broj, točno kako je Hodža previdio; reče i da mu se veoma sviđaju Hodžini bestijariji; posebno se zanimao za bikove s modrim krilima i ružičaste mačke koje žive u močvarama pokraj Nila. Hodža bijaše preplavljen čudnom mješavinom trijumfa i strave.

Tek dugo nakon toga čuli smo o nevolji na carskome dvoru: Sultanova baka Kasem-Sultana, urotila se s janjičarskimagama da ubije njega i njegovu majku, kako bi se umjesto njega zacario princ Sulejman, no urota nije uspjela. Davili su je sve dok joj krv nije potekla iz nosa i usta. Hodža je sve to doznao iz govorkanja budala u svlačionici džamije; nastavio je poučavati u školi, no inače se nije udaljavao iz kuće.

Ujesen se neko vrijeme bavio mišlju da nastavi rad na svojim kozmografskim teorijama, no izgubio je vjeru u uspjeh: za to bi mu trebala zvjezdarnica; uz to, budalama je stalo do zvijezda isto toliko koliko je zvjezdama stalo do budala. Dođe zima; tamni su oblaci skrivali nebo; jednoga smo dana čuli da je Paša izgubio položaj. Bilo je predviđeno i njega zadaviti, no carica majka nije se s time složila; umjesto toga je prognan u Erzindžan, a imovina mu zaplijenjena. O njemu više ništa nismo čuli sve do njegove smrti. Hodža tad reče kako se više nikoga ne boji i kako nikome ništa ne duguje; ne znam je li pritom uzeo u obzir da je sve što zna naučio od mene. Rekao je kako se više ne boji ni djeteta ni njegove majke. Spreman je baciti kocku koja može donijeti smrt ili slavu. No sjedili smo i dalje doma među knjigama, krotki kao jaganjci, raspravljajući o američkim mravima i snujući novi traktat o toj temi.

Proveli smo tu zimu kod kuće, kao i mnoge prije i poslije; baš ništa se nije dogodilo. Za studenih noći, dok je sjeverac puhao kroz dimnjak i hujao ispod vrata, sjedili bismo u prizemlju i razgovarali do zore. Nije me više omalovažavao, ili mu se više nije dalo praviti da to čini. Njegovu sam novu ljubaznost prema meni pripisivao činjenici što ga ne zovu ni s Dvora niti iz dvorskih krugova. Katkad bih pomislio kako on primjećuje neobičnu i neugodnu sličnost među nama dvojicom jednako kao i ja; brinulo me je što sad kad gleda mene vidi sebe - što li samo misli? Dovršili smo još jedan dug traktat o životinjama, no ostao je ležati na stolu sve od Pašina odlaska u progonstvo, jer je Hodža rekao kako nije spreman podnositi mušice onih koji imaju pristupa na Dvor. Tu i tamo bih, besposlen, kako su dani prolazili bez događaja, prolistao stranice

traktata, promatrajući ljubičaste skakavce i leteće ribe što sam ih sam narisao, pitajući se što bi Sultan mislio kad bi pročitao te retke.

Tek su u proljeće konačno pozvali Hodžu. Dječaku caru bijaše veoma drago što ga vidi; prema Hodžinu pričanju, vidjelo se iz svakoga njegovog pokreta, iz svake riječi da je Sultan mislio na njega, ali su ga kreteni koji ga okružuju na Dvoru priječili da ga pozove. Sultan je govorio o izdaji svoje bake, rekavši kako je Hodža bio predvidio ugrozu, ali i da će Sultan neozlijeđen preživjeti. Te noći na Dvoru dječak se nimalo nije uplašio poklika onih koji su ga bili došli umoriti, jer se prisjetio kako zli pas nije pregrizao kunića, iako ga je imao u zubima. Pohvalivši ga tako, naredi da Hodža otad uživa prihod sa znatna zemljoposjeda. Hodža je morao otići prije nego je imao prigode progovoriti o astronomiji. Rekoše mu da će krajem ljeta dobiti prvi prihod.

Čekajući, Hodža je planirao izgradnju male zvjezdarnice u vrtu, nadajući se prihodu od zemlje. Proračunao je koliko duboko će trebati iskopati temelje, također i cijenu nabave potrebnih pomagala; no ovoga je puta brzo izgubio zanimanje za zvjezdarnicu. Tada je na starom bazaru knjiga pronašao loše preveden rukopis s rezultatima Takijudinovih promatranja. Dva je mjeseca proveo provjeravajući točnost promatranja, ali na koncu je, zgađen, odustao, ne uspjevši utvrditi koje su razlike u mjerenjima rezultat njegova nedovoljnog instrumentarija, koje su pak nastale zbog Takijudinovih pogrješaka, a koje jednostavno valja pripisati nemarnu prepisivaču. Još su ga više uzrujavali stihovi što ih je prethodni vlasnik rukopisa nažvrljao između trigonometrijskih stupaca, izračunatih na

šezdeset stupnjeva. Bivši je vlasnik, služeći se brojčanim vrijednostima slova i drugim metodama, ponudio svoje vlastite skromne opservacije o budućnosti svijeta: na koncu će se roditi muško dijete, nakon četiri ženska; izbit će kuga, koja će razdvojiti nevine od grješnika; njegov će susjed Bahajedin-efendija umrijeti. Makar su Hodžu ta predviđanja isprva zabavljala, na kraju je bio potišten. Sad je govorio o nutrini naših glava kao da govori o škrinjama čiji se poklopac može otvoriti i pogledati što je unutra, ili kao kad govori o ormaru u našoj sobi.

Svota koju mu je Sultan obećao nije stigla na kraju ljeta, pa ni kad se zima već stala bližiti. Idućeg proljeća Hodži rekoše da se priprema novi popis tapija, pa mora čekati dok nove zemljišne knjige ne budu gotove. Međutim su ga pozivali na Dvor, premda ne baš često, kako bi ponudio svoje tumačenje događaja kao što su: pukotina na zrcalu; zelena munja što je pukla na pučini blizu otoka Jasija; boca krvavocrvena višnjeva soka što se sama od sebe rasprsla na komadiće, a da je nitko nije pomicao; te kako bi odgovarao na vladareva pitanja o životinjama što ih je opisao u zadnjem traktatu što ga je napisao. Po povratku kući govorio bi kako Sultan ulazi u pubertet, a to je doba života kad je na čovjeka najlakše učiniti dubok dojam; imat će on to dijete u šaci!

S tim ciljem na umu dao se na pisanje posve nove knjige. Od mene je naučio o padu Asteka i Cortezovim sjećanjima; još otprije je imao zamisao o dječaku-kralju što je na koncu završio s glavom na panju jer nije obraćao pozornost znanosti. Često je pripovijedao o nemoralnim pokvarenjacima koji, sa svojim topovima i ratnim spravama, oružjem i lažnim, zavodljivim pričama vrebaju časne ljude u snu te ih zaskoče i

prisile na pokoravanje svojoj vladavini; no zadugo je skrivao od mene ono što je pisao iza zatvorenih vrata. Rekao bih kako je s početka očekivao da ću pokazati zanimanje, no tih sam dana snažno čeznuo za domovinom, od čega bih odjednom potonuo u najdublju potištenost i žalost; od toga sam ga jače mrzio; stoga potisnuh znatiželju, praveći se kako me ne zanimaju prašnjave knjige poderanih korica što ih je čitao jer ih je jeftino dobio; pravio sam se i da se gnušam zaključaka što ih je njegov stvaralački um izvodio iz gradiva kojemu ga bijah poučio. Iz dana u dan gubio je pouzdanje - prvo u sama sebe, zatim u ono što je pokušavao napisati, dok sam ga motrio naslađujući se osvetnički.

Pošao bi na kat u sobu što ju je učinio svojom intimnom radnom sobom, sjeo za naš stol što sam ga ja dao načiniti i razmišljao, no ćutio sam da ne piše. Znao sam da ne može pisati; znao sam kako nema hrabrosti početi pisati a da najprije nije čuo moje mišljenje o njegovim zamislima. Nije on toliko čeznuo baš za mojim skromnim mišljenjem (za koje se, uostalom, pretvarao da ga prezire), koliko mu je bilo stalo doznati što "oni" misle - oni poput mene, "drugi", koji su me naučili svoj toj znanosti, smjestili i rasporedili sve to znanje i učenost u pretince i ladice u mojoj glavi. Što bi oni mislili da su na njegovu mjestu? Umirao je od želje da me to pita, no na to se nije uspijevaio natjerati. Kako sam samo dugo čekao da proguta ponos i smogne hrabrosti postaviti mi to pitanje! Ali nije me upitao. Uskoro se ostavio pisanja knjige. Ne znam je li dovršio što je pisao ili nije, ali znam da se vratio svom starom pripjevu o "budalama". Odreći će se svojeg uvjerenja kako je fundamentalna znanost vrijedna primjene ona koja će moći analizirati i objasniti uzroke njihove gluposti! Odreći će se želje da dozna zašto je nutrina njihovih

glava takva kakva jest; prestat će razmišljati o tome! Vjerujem da su ove provale strasti potjecale iz njegova očaja jer s Dvora nikako nisu stizali znakovi naklonosti što ih je očekivao. Vrijeme je uludo prolazilo; Sultanov pubertet na kraju i nije baš tako puno pomogao.

No u ljeto prije no što je Mehmet-paša Köprülü postao veliki vezir, Hodža napokon primi svoj prihod, koji si je možda i sam bio odredio: dadoše mu prihod od dvaju mlinova blizu Gebzea i dvaju sela na sat jahanja od toga grada. U doba žetve otišli smo u Gebze, smjestivši se u našoj staroj kući, koja je nekom srećom stajala prazna; no Hodža je zaboravio vrijeme što smo ga tamo proveli i kako je negodujući gledao stol kad sam mu ga donio od tesara. Njegova sjećanja kao da su ostarjela i poružnjela zajedno s kućom: u svakom slučaju, bijaše sav gorio od nestrpljenja, zbog čega nije mogao pokloniti ni najmanju pozornost bilo čemu iz prošlosti. Nekoliko je puta pošao obići svoja sela; izračunao je prihod prethodnih godina pa je, pod utjecajem Ahmet-paše Tarhunjua, za koga je čuo iz govorkanja svojih prijatelja u svlačionici džamije, najavio kako je iznašao novi sustav vođenja knjigovodstva, znatno jednostavniji i pregledniji.

Ali izvornost i korisnost toga izuma (u koje ni sam nije vjerovao) nisu mu bile dovoljne: noćima je sjedio u vrtu iza stare kuće gledajući u nebo i tako se u njemu opet probudila stara strast za zvjezdoznanstvom. Neko sam ga vrijeme ohrabrivao, držeći da će načiniti korak naprijed u svojoj teoriji; no on nije kanio promatrati niti upotrebljavati svoj um: pozvao je najbistrije mladiće što ih je poznavao u selima i u Gebzeu u kuću, rekavši kako će ih poučiti najvišoj znanosti; u stražnjem je dvorištu za njih

postavio planetarij (po koji je mene poslao da ga donesem iz Carigrada); popravio je zvona, nauljio ih pa je jedne večeri, s entuzijazmom i energijom što ih je tko zna otkud izvukao, stao strastveno opetovati - bez ispuštanja i omaški - teoriju neba što ju je prije više godina objašnjavao prvo Paši, a onda Sultanu. No kad smo idućeg jutra na pragu pronašli ovčje srce, još toplo i krvavo, s ispisanom kletvom, bilo je to dovoljno da izgubi svaku vjeru i u mladiće - koji su otišli u ponoć a da mu nisu postavili nijedno pitanje - i u samu astronomiju.

No ni na tom se porazu nije dulje zadržavao: dakako, oni nisu ti koji će razumjeti gibanje Zemlje i nebeskih tijela; zasad nije ni nužno da oni to razumiju; onaj koji treba razumjeti uskoro će izići iz puberteta i možda nas je tražio za naše odsutnosti te smo tako propustili prigodu za nekoliko novčića što smo ih ovdje primili poslije žetve. Priveli smo poslove kraju, zaposlili jednog od onih mladića (onoga koji je djelovao najbistrije) kao nadglednika, pa se vratili u Carigrad.

Sljedeće su tri godine bile najgore. Svakoga dana, svakoga mjeseca sve je bilo isto kao prije; svako novo godišnje doba bilo je mučno, napeto opetovanje nekoga drugoga godišnjeg doba, koje smo već proživjeli, uzalud čekajući neku strašnu nesreću što joj nismo znali imena. Još su ga od vremena do vremena pozivali na Dvor, gdje su od njega očekivali neuvrjedljiva tumačenja; još se sa svojim znanstvenim drugovima sastajao četvrtkom poslije podne u svlačionici džamije; još je ujutro predavao učenicima i šibao ih, iako ne toliko redovito kao prije; još se odupirao onima što bi ponekad došli u njegovu kuću s bračnim ponudama, iako ni izdaleka tako odlučno kao prije; još je morao slušati

glazbu za koju je rekao da ga više ne veseli, kako bi mogao spavati sa ženama; još se ponekad gušio od mržnje što ju je osjećao prema "budalama"; još se zatvarao u svoju sobu, gdje bi lijegao na ležaj što ga je sam prostirao, pa bi uzrujano listao rukopise i knjige natrpane svud oko njega i čekao, zureći na koncu satima u strop.

Još ga je više ojadila vijest o pobjedama Mehmet-paše Köprülüa, o kojima je čuo od svojih drugova iz svlačionice džamije. Kad mi je kazivao kako je turska ratna mornarica do nogu potukla Mlečane, kako su ponovno osvojeni otoci Tenedos i Limnos, kako je skršen otpor pobunjenika Hasan-paše Abaze, uvijek bi dodavao kako su to posljednji prolazni uspjesi, bijedno koprcanje bogalja kojega će uskoro pokopati glupost i nesposobnost: čini se kao da je čekao neku katastrofu koja bi prekinula jednoličnost tih dana, što su nas iscrpljivali to više što su se više ponavljali. Što je još gore: budući da nije više imao strpljenja ni samopouzdanja usredotočiti se na ono što je uporno zvao "znanošću", nije se više imao čime razonoditi: kako ne bi mogao održati zagrijanost za novu zamisao više od tjedan dana, uskoro bi se sjetio svojih budala i zaboravio sve ostalo. Zar im nije dotad posvetio dovoljno svojih misli? Zar je vrijedilo toliko se iscrpljivati oko njih? Vrijedno tolike ljutnje? A možda - jer je tek naučio kako se odvojiti od njih - možda nije imao ni snage ni volje istraživati tu znanost u pojedinosti. Ipak, počeo je vjerovati kako je različit od ostalih.

Njegov se prvi dojam rodio iz čiste frustracije. Sad je već, budući da se njegova pozornost nije mogla dulje zadržati ni na jednoj temi, počeo provoditi dane poput razmažena i glupava djeteta, koje se ne zna ničim

zabaviti, nego luta po kući besciljno od sobe do sobe, gore-dolje stubištem s jednoga kata na drugi, odsutno bulji kroz prozor ili čini drugu takvu stvar. Kad bi prošao pokraj mene za jednog od takvih svojih tumaranja od kojih su drveni podovi stare kuće škripali i cviljeli od muke, znam da se nadao kako ću ga razonoditi nekom šalom, svježom zamišlju ili ohrabrujućom riječju. No unatoč tome što sam ćutio poraz, bijes i mržnja što sam ih osjećao prema njemu nisu izgubili ništa na svojoj snazi; stoga ništa nisam govorio. Čak ni kad bi, kako bi iz mene izvukao neki odgovor, progutao svoj ponos i ponizno pristupio mojoj nepristupačnosti, izrekavši pokoju ljubaznu riječ, ne bih ni tada kazivao ono što se on nadao čuti; kad me izvijestio kako je dobio informaciju s Dvora koja bi se mogla povoljno protumačiti, ili kad bi mu na um pala nova zamisao koja bi mogla zlata vrijediti kad bi imao ustrajnosti razviti je do kraja - ja bih se ili pretvarao da ga nisam razumio, ili bih sasjekao njegov polet u korijenu napadajući najslabije mjesto u onome što je upravo rekao. Uživao sam gledati ga kako se bori s prazninom u vlastitu umu.

No poslije je upravo u toj praznini pronašao novu zamisao što ju je tražio; možda stoga što je bio ostavljen vlastitim snagama, možda zato što njegov um, nesposoban mirovati, nije mogao izmaknuti svojoj strahovitoj nestrpljivosti. Tada sam mu odgovorio; htio sam ga ohrabriti, jer je pobudio i u meni pravo zanimanje; dok se to zbivalo pomislih kako mu je možda čak i stalo do mene. Jedne večeri, dok su stube škripale pod Hodžinim koracima kroz kuću, sve dok nije došao do moje sobe, ušao i upitao, kao da mi postavlja najsvakodnevnije pitanje: "Zašto sam ja što jesam?" Htio sam ga ohrabriti i pokušao sam odgovoriti.

Odgovorih kako ne znam zašto je on to što jest, dodavši kako su "oni" često postavljali to isto pitanje, iz dana u dan sve češće. Rekavši to, nisam imao ničega čime bih to podupro, nikakva mi teorija nije bila na umu - ništa osim želje da mu odgovorim na pitanje kako je želio, možda zato što sam nagoni osjećao da će uživati u toj igri. Iznenadio se. Pogledao me znatiželjno, htio je da nastavim; pošto ne odgovorih ništa, on se više nije mogao suzdržati, nego je želio da ponovim što sam rekao: Dakle, oni pitaju to isto pitanje? Vidjevši kako se odobravajuće smješkam, razgnjevio se: on to nije pitao zato što je mislio da to "oni" pitaju, nego je sam od sebe nadošao na to pitanje, ne znajući da ga i oni postavljaju; baš njega briga pitaju li oni to. Zatim reče čudnim tonom: "To je kao da mi glas pjeva u uhu." Zagonetni ga je glas podsjetio na njegovog ljubljenog oca, koji je prije smrti također čuo takav glas, no pjesma koju je on čuo bila je različita. "Moj glas stalno ponavlja isti pripjev", objasni s malo nelagode, pa iznenada doda: "Ja sam što jesam, ja sam što jesam, a-ha, a-ha!"

Malo je nedostajalo da se naglas nasmijem, no uspio sam se suzdržati. Ako je ovo bila bezazlena šala, onda bi se i on trebao smijati; nije se smijao, no shvatih da samo što nije shvatio da je ispao smiješan. Morao sam pokazati kako sam svjestan i besmislenosti i značenja pripjeva; jer ovoga puta sam želio da nastavi. Rekoh da pripjev treba ozbiljno shvatiti; naravno, pjevač čiji je glas čuo nije nitko drugi doli on sam. Zacijelo je u onome što sam rekao otkrio neki rugalački prizvuk, jer se naljutio: to zna i sam; ono što ga čudi jest zašto je glas uporno ponavljao istu rečenicu!

Bio je tako uzbuđen da mu to, dakako, nisam rekao, no mislio sam ovako: znao sam, ne samo iz vlastitog iskustva, nego i iz iskustva moje braće i sestara, da dosada može sebičnu djecu dovesti ili do stvaralačkih rezultata, ili do besmislica. Rekoh da to nije razlog što je čuo pripjev, ali da treba uzeti u obzir njegovo značenje. Vjerojatno mi je tada palo na pamet kako bi mu se moglo dogoditi da poludi od nedostatka nečega na što bi usredotočio misli; te kako bih se mogao skloniti od progona vlastitoga zdvajanja i kukavištva promatrajući njega. Možda ću ga ovog puta biti kadar iskreno poštovati; uspijem li u tome, nešto bi se stvarno moglo dogoditi i u njegovom i u mojem životu. "Što da radim?" upitao je bespomoćno na kraju. Kazah mu kako bi trebao razmisliti o tome zašto je to što jest te kako mu ja to ne govorim kako bih mu davao savjete; to nije nešto u čemu mu mogu pomoći, već to mora sam učiniti. "Pa što ću onda - gledati se u zrcalu?" pitao je sarkastično. No kao da nije bio ništa manje uzrujan. Ja ne rekoh ništa, dajući mu vremena za razmišljanje. "Da se pogledam u zrcalo?" ponovi on. Odjednom sam ja bio ljut, pomislivši kako Hodža nikad neće biti kadar ništa postići sam. Htio sam da to shvati, htio sam mu reći u lice kako bez mene uopće ne može misliti, ali nisam se usudio; hineći ravnodušnost, rekoh mu neka se samo pogleda u zrcalo. Ne, nije mi nedostajalo hrabrosti, jednostavno nisam bio raspoložen

Nakon tri dana, kad sam opet naveo razgovor na tu temu i vidio da još hoće razgovarati o "njima", bilo mi je drago nastaviti igru; što god iz toga izašlo, davalo mi je nadu već i to što sam ga nečim zaokupio. Rekao sam da se "oni" zaista promatraju u zrcalu, zapravo mnogo češće od ovdašnjih ljudi. Ne samo u kraljevskim i kneževskim palačama i

plemićkim dvorcima, nego i u domovima običnih ljudi puno je brižljivo uokvirenih zrcala obješenih na zidove; to nije samo zbog toga, nego i zato što "oni" stalno misle o sebi da su napredovali u tom pogledu.

"Kojem pogledu?" upita on tako radoznalo i nedužno te me to iznenadilo. Mislio sam da je ozbiljno shvatio što sam mu kazao, no on se naceri i reče: "Hoćeš, dakle, reći da se od jutra do mraka gledaju u zrcalu?" Prvi se put rugao mojoj zemlji i onome što sam ostavio iza sebe. Razljutivši se, tražio sam nešto što bih rekao kako bih ga povrijedio; najednom, ne razmišljajući i ne vjerujući vlastitim ušima, izjavih kako jedino on sam može otkriti tko je, no on nije dovoljno muškarac da bi to učinio. Ispunilo me zadovoljstvom promatrati kako se njegovo lice grči od boli.

No to me zadovoljstvo skupo stajalo. Ne zato što bi mi zaprijetio da će me otrovati; nekoliko dana nakon toga zatražio je od mene neka pokažem tu hrabrost za koju sam rekao da njemu nedostaje. Na početku sam to pokušao okrenuti na šalu; naravno, čovjek ne može otkriti tko je razmišljajući o tome, ništa više nego promatranjem svog lika u zrcalu; ono sam rekao u gnjevu, kako bih ga naljutio; no on mi, izgleda, nije vjerovao: zaprijenjem svog lika u zrcalu; ono sam rekao u gnjevu, kako bih ga naljutio; no on mi, izgleda, nije vjerovao: zaprijetio je da će me manje hraniti, čak i da će me zaključati u sobu ako ne dokažem svoju hrabrost. Moram otkriti tko sam i zapisati to; on će provjeriti kako je zadatak obavljen, koliko hrabrosti imam.

PETO

Na početku sam napisao nekoliko stranica o svom sretnom djetinjstvu sa svojom braćom i sestrama, majkom i bakom na našem posjedu u Empoliju. Nisam znao zašto sam izabrao pisati baš o tim sjećanjima, rabeći ih kao dio puta otkrivanja zašto sam taj koji jesam; možda me potaknula čežnja - koju sam zacijelo osjećao - za srećom tog izgubljenog života; a Hodža me toliko pritiskao nakon onoga što sam rekao u gnjevu da sam bio obvezan, baš kao što sam i sada, odsanjati nešto u što će moj čitatelj moći vjerovati i pokušati učiniti opise pojedinosti ugodnima. No Hodži se isprva nije svidjelo što sam napisao; svatko može napisati takvo što, rekao je; dvojio je da je to ono o čemu ljudi razmišljaju dok se promatraju u zrcalu, jer za to nije trebala hrabrost za koju sam rekao da mu manjka. Njegov se odgovor nije izmijenio pošto je pročitao kako sam se našao lice u lice s medvjedom na lovačkom izletu u Alpe s ocem i braćom; dugo smo stajali i gledali se; ili kako sam se osjećao uz odar našega dragoga kočijaša koga su pred našim očima pregazili vlastiti konji: svatko može napisati takvo što.

Na to mu odgovorih kako ljudi "tamo" ne čine ništa više od toga; sve što sam mu prije govorio bilo je pretjerivanje, bio sam ljut i Hodža ne bi trebao od mene očekivati ništa više. No on me nije slušao; bojao sam se da me ne zaključa u sobu, pa sam nastavio zapisivati slike što su mi padale na pamet. Tako sam proveo dva mjeseca prisjećajući se i zapisujući niz takvih sjećanja, što je ponekad bilo bolno, a ponekad ugodno; sve su to bile sitnice, no lijepo ih se bilo sjetiti. Zamišljao sam i ponovno preživljavao sva lijepa i ružna iskustva što sam ih imao prije

zarobljavanja; na kraju shvatih kako sam uživao u tom zadatku. Hodža me više nije morao siliti na pisanje; svaki put kad bi rekao kako nije zadovoljan, ja bih prešao na drugo sjećanje, drugu priču što sam je unaprijed odlučio zapisati.

Puno poslije, kad sam opazio da Hodža uživa čitati što sam napisao, počeh vrebati prigodu da i njega uvučem u tu aktivnost. Kako bih pripremio teren, pričao sam mu o nekim iskustvima iz djetinjstva: pričao sam mu o užasima beskrajne besane noći nakon smrti moga najboljeg prijatelja s kojim sam bio razvio naviku da u isto vrijeme mislimo na istu stvar; kako sam se bojao da će me proglasiti mrtvim i zakopati zajedno s njime. Nisam očekivao da će ga se ta priča tako duboko dojmiti! Uskoro nakon toga usudio sam se ispričati mu san što sam ga usnio: moje se tijelo odvojilo od mene i spojilo s mojim dvojnikom, čije lice bijaše zaklonjeno u sjeni; njih se dvoje zatim urotilo protiv mene. Međutim je Hodža govorio kako u posljednje vrijeme sve jače i češće čuje onaj smiješni pripjev. Kad sam vidio da ga se san dojmio, kako sam se i nadao, stadoh navaljivati da bi se i on trebao početi baviti takvim pisanjem. To bi mu odvratilo pozornost od ovog beskrajnog nagađanja; shvatio bi što je to što ga uistinu odvaja od budala. S vremena na vrijeme su ga pozivali u carsku palaču, ali se zapravo ništa ohrabrujuće za njega tamo nije razvijalo. Isprva se odupirao, no kako sam navaljivao, bio je dovoljno znatiželjan, bilo mu je dovoljno nelagodno i dovoljno je bio sit svega te mi je obećao da će pokušati. Bojao se da će ispasti smiješan, pa me čak u šali upitao: kako pišemo zajedno, hoćemo li se tako i gledati u zrcalu zajedno?

Kad je rekao kako želi da pišemo zajedno, nisam znao kako on želi da doslovno zajedno sjedimo za stolom. Mislio sam da ću se, kad on počne pisati, moći vratiti besposlenoj slobodi neuposlena roba. Nisam bio u pravu. Reče da moramo sjesti za dva kraja stola i pisati sučelice jedan drugome: naši će umovi, suočeni s tim opasnim temama, skretati s puta i pokušavati pobjeći; samo ćemo na taj način poći pravim putem; samo ćemo tako biti kadri jedan drugoga ojačati duhom stege. No bile su to izlike; znao sam da ga je zapravo strah ostati sam, ostavljen opipati svoju samoću dok misli. Uviđao sam to i prema načinu kako je počeo mumljati, baš dovoljno glasno kako bih ja čuo, kad se suočio s praznim listom papira; čekao je da ja unaprijed odobrim što je kanio napisati. Nažvrljavši nekoliko rečenica, pokaza mi ih s nedužnom poniznošću i dječjim žarom: pitao se jesu li te stvari vrijedne da se o njima piše. Naravno, odgovorio sam potvrdno.

Tako sam u dva mjeseca naučio više o njegovu životu nego u jedanaest prethodnih godina. Porodica mu živi u Jedrenu, gradu što smo ga poslije posjetili u Sultanovoj pratnji. Otac mu je umro veoma mlad. Nije bio siguran da se sjeća njegova lica. Majka mu je vrlo marljiva žena. Ponovno se udala nakon očeve smrti. S prvim je mužem imala dvoje djece: djevojčicu i dječaka. S drugim je mužem rodila četiri sina. Taj je čovjek poplunar. Dijete najsklonije učenju bio je, dakako, on sam. Naučio sam također kako je on najinteligentniji, najbistriji, najmarljiviji i najjači od svoje braće; također i najpošteniji. Svih se njih sjećao s mržnjom, osim svoje sestre; no nije bio sasvim siguran je li sve to vrijedno zapisivanja. Nagovarao sam ga na pisanje, možda zato što sam već slutio da ću poslije uzeti njegove navike i životnu priču kao svoje vlastite. Bilo

je nešto u njegovu govoru i mišljenju što mi se veoma sviđalo i čime sam želio ovladati. Čovjek treba voljeti život što ga odabrao toliko te ga na koncu može nazvati svojim vlastitim; tako sam ja učinio. Mislio je kako su sva njegova braća budale, naravno; traže ga samo kad hoće iz njega izvući novac; on se pak sasvim posvetio naukama. Upisao se na bogosloviju Selimiju; no baš prije nego što ju je trebao završiti, bio je lažno optužen. Nikad više o tome nije govorio, baš kao što nije govorio ni o ženama. Na samom je početku napisao kako je jednom bio odlučio oženiti se, no poslije je bijesno poderao sve što je bio napisao. Te je noći padala prljava kiša. Bila je to prva od mnogih užasnih noći što sam ih poslije morao izdržati. Uvrijedio me rekavši kako je sve što je napisao bila laž; počeo je opet od početka; budući da je tražio od mene neka sjedim nasuprot njemu i također pišem, pa sam tako dva dana bio lišen sna. Nije više uopće obraćao pozornost na ono što ja pišem; stoga sam sjedio na svom kraju stola i prepisivao ono što sam prije bio napisao, ne tarući glavu pokušajima da nešto izmislim; motrio sam ga krajičkom oka.

Nekoliko dana poslije počeo je na onom skupom, besprijekornom papiru uvezenu s Istoka naslovom: "Zašto sam to što jesam", no svakoga jutra pod tim naslovom nije pisao ništa nego razloge zašto su "oni" toliko manje vrijedni i glupi. Ipak sam naučio kako su ga prevarili nakon majčine smrti, kako je došao u Istanbul s novcem što ga je spasio u ostavini i neko vrijeme proživio u derviškoj kući, odakle je otišao pošto je zaključio kako su svi derviši prosti i lažni. Želio sam ga navesti da mi oda više o svojem iskustvu u derviškoj kući; mislio sam kako je odvajanje od njih za njega bilo pravi uspjeh: uspio se zaista odvojiti od njih. Kad sam to rekao, on se naljuti, rekavši mi kako želim čuti ružne stvari kako bih ih

jednoga dana uporabio protiv njega; ionako sam dosad previše doznao o njemu; osim toga, sumnjivo mu je što želim doznati te pojedinosti - i ovdje je uporabio jedan od onih spolnih izraza koji se smatraju prostačkima. Zatim je dugo pričao o svojoj sestri Semri; kako je puna vrline, a kako je njezin muž zao i pokvaren; govorio je kako mu je žao što je godinama nije vidio; no kad sam pokazao zanimanje za ovu temu, to je opet kod njega pobudilo sumnjičavost, pa je prešao na drugu: pošto je potrošio sav novac što ga je imao na knjige, neko vrijeme nije ništa drugo radio nego učio; zatim je našao posao kao povremeni pisar - ali ljudi su tako besramni... Zatim se sjetio Sadik-paše, o čijoj smo smrti u Erzin-džanu upravo bili doznali. Hodža ga je tada prvi put sreo i odmah mu je upao u oči svojom ljubavlju prema znanosti. Paša je Hodži našao posao učitelja u osnovnoj školi, no on je bio tek još jedna budala. Na kraju ovog dijela pisanja, što je trajalo jedan mjesec, on je jedne noći, posramljen, izderao na komadiće sve što je prije napisao. Upravo zato se - koliko se mogu prisjetiti, nastojeći rekonstruirati njegove žvrljotine i moje vlastito iskustvo, oslanjajući se na svoju maštu - ja više ne bojim da će me zagušiti pojedinosti koje me toliko očaravaju. Posljednjim preostalim žarom napisao je nekoliko stranica pod naslovom "Budale koje sam dobro poznavao", no zatim se opet razbjesni: sve ga to pisanje nije nikamo dovelo; ništa novo nije naučio; i dalje ne zna zašto je to što jest. Zavarao sam ga, naveo sam ga da besko'risno misli na stvari kojih se ne želi sjećati. Kaznit će me zbog toga.

Ne znam zbog čega ga je toliko zaokupljala zamisao o kažnjavanju, koja je podsjećala na prve dane što smo ih proveli zajedno. Katkad sam pomišljao kako ga je moja kukavička poslušnost učinila toliko odvažnim.

Ipak, istoga trena kad je spomenuo kažnjavanje, odlučih se usprotiviti. Kad se Hodža posve zasitio pisanja o prošlosti, stao je koračati gore-dolje kućom; tako je to trajalo neko vrijeme. Onda se opet vrati k meni i reče mi kako nam je cilj zapisati čistu misao: kako čovjek promatra svoj odraz u zrcalu, tako može ispitivati bit svojih vlastitih misli na papiru.

I mene je ushitila jasna simetrija te usporedbe. Odmah smo sjeli za stol. Ovoga sam puta i ja, iako napola ironično, ispisao naslov "Zašto sam to što jesam" na vrhu stranice. Budući da mi je to odmah palo na pamet kao nešto svojstveno mojoj osobi, počeh opisivati sjećanja na stidljivost u djetinjstvu. Zatim sam, pročitavši što je Hodža napisao o iskvarenosti drugih ljudi, došao na ideju koja mi je tada izgledala važna, pa sam je izrekao. Hodža bi trebao pisati i o vlastitim pogrješkama i manama. Pročitavši što sam ja napisao, stao je dokazivati kako on nije kukavica. Ja sam pak govorio kako on, makar nije kukavica, također ima lošu stranu, kao i svi drugi, pa će pronaći onoga pravoga sebe udubi li se i u nju. Ja sam to učinio, a on želi biti poput mene, vidim to na njemu. Opazih kako se naljutio kad sam to rekao, no suspregnuo se te rekao, pokušavajući biti razborit, kako su drugi ljudi zli; ne svi, naravno, ali zbog nesavršenosti i zloće mnogih sve na svijetu ide krivim putem. Tu se nisam s njime složio, rekavši da u njemu ima puno toga lošega, čak i opakog, te bi to trebao priznati. Skrušeno sam priznao kako je on gori od mene.

Eto, tako su počeli oni besmisleni i strašni dani zla! Vezao bi me za stolicu dok sam sjedio za stolom, pa sjeo nasuprot meni, zapovijedajući mi neka pišem što on hoće, iako tada više ni sam nije znao što je to. Na

umu mu nije bilo ništa osim one usporedbe: kako osoba u zrcalu vidi vanjsku stranu sebe, tako bi trebala biti kadra promatrati nutrinu svojeg uma u svojim mislima zapisanim na papiru. Reče kako ja znam kako se to radi, ali skrivam od njega tu tajnu. Dok mi je Hodža sjedio su čelice, punio sam listove pred sobom pričama u kojima sam preuveličavao vlastite pogriješke: s užitkom sam pisao o sitnim krađama u djetinjstvu, o ljubomornim lažima, o načinu na koji sam spletkario kako bi me roditelji više voljeli od moje braće i sestara, o spolnim indiskrecijama moje mladosti; što sam dalje išao, više sam rastezao istinu. Šokirala me pohlepna znatiželja s kojom je Hodža čitao te priče i čista naslada što ju je izvlačio iz toga; poslije je postajao još gnjevniji, pojačavajući već i prije okrutan postupak prema meni, koji se više nije ograničavao samo na vezivanje. Možda stoga što već nije mogao trpjeti moje prošle grijehe, čuteći već kako će postati njegovi vlastiti. Počeo me čak i tući. Pročitavši opis jednog od mojih prijestupa, usklikne: "Gade jedan!" i udari me šakom u leđa žestinom što je tek napola bila u samom udarcu; jednom ili dvaput me pijusnuo, ne mogavši se uzdržati. A možda je to činio zato što su ga sve rjeđe pozivali u carsku palaču; možda je tada već uvjerio sama sebe kako neće više naći ništa što će ga zabaviti osim onoga među nama; možda je to bio tek nemoćni bijes. No što je više čitao o mojim grijesima i pojačavao svoje sitne, djetinjaste kazne, više me obuhvaćao neki poseban osjećaj sigurnosti: prvi sam put počeo misliti kako ga imam u šaci.

Jednom me gadno ozlijedio; tad osjetih kako se sažalio nada mnom, no bijaše to zloćudan osjećaj pomiješan s odvratnošću spram osobe što je ni na koji način ne držimo sebi jednakom; oćutio sam to i prema načinu na

koji me gledao, napokon lišenu mržnje. "Nemojmo više pisati!" reče. "Zapravo, ti više nećeš pisati", ispravi se odmah, jer već tjednima nije radio ništa drugo nego me promatrao dok pišem o svojim grijesima. Rekao je kako moramo otići iz kuće na put, možda u Gebze; svakim je danom bivao sve mrkiji. Vratit će se svojem astronomskom radu; razmišljao je i o tome da napiše znanstveno stroži traktat o ponašanju mrava. Uzrujavalo me vidjeti kako samo što nije izgubio svako poštovanje prema meni pa sam, kako bih zadržao njegovo zanimanje, izmislio još jednu priču, koja će izložiti moju pokvarenost u najoštrijem svjetlu. Hodža ju je pročitao s užitkom te se čak nije ni naljutio; osjetio sam kako je tek radoznao što mi uspijeva izdržati u takvom pokvarenjaštvu. Možda je i zato, vidjevši takvu podlost, prestao željeti postati ja, odlučivši do samoga kraja ostati on sam. Naravno, on je prilično dobro shvaćao kako u svemu tome ima i nešto od igre. Toga sam mu se dana obratio poput dvorskoga doušnika, koji zna kako ga ne drže za pravoga čovjeka; pokušao sam još više zagolicati njegovu znatiželju: što bi izgubio kad bi, prije nego što pođemo u Gebze, pokušao samo još jedanput - kako bi bolje razumio zašto sam ja takav kakav jesam - pisati o svojim vlastitim pogrješkama? Što napiše ne mora nužno biti ni istina, niti će to itko vjerovati. Učini li to, bolje će razumjeti mene i slične meni; jednoga će mu dana to znanje dobro doći!

Konačno, nespособan oduprijeti se svojoj radoznalosti i mojem brbljanju, reče da će sutradan pokušati. Dakako, nije zaboravio dodati kako to čini od vlastite slobodne volje, a ne zato što sam ga uvukao u svoje blesave igre.

Idući je dan bio najugodniji od svih što sam ih proveo u ropstvu. Makar me nije privezao za stolicu, proveo sam cijeli dan sjedeći nasuprot njemu kako bih uživao gledajući ga kako postaje netko drugi. Isprva je tako snažno vjerovao u ono što čini da čak nije ni ispisao onaj svoj glupi naslov: "Zašto sam to što jesam" na vrhu stranice. Djelovao je samopouzdan, poput zločesta djeteta koje se sprema izmisliti zabavnu laž; vidio sam mu u pogledu kako je još u svom sigurnom svijetu. No ta pretjerana sigurnost nije dugo trajala; ni njezin hinjeni nastavak, što je činio zbog mene. U malo vremena njegov lažni nehaj pretvorio se u tjeskobu - igra je postala stvarnost; uzrujavalo ga je i strašilo izvesti taj čin samooptužbe, čak i lažne. Smjesta je iskrižao što je napisao, ne pokazavši mi to. Ali potaknuo sam mu znatiželju i mislim da se zasramio preda mnom, jer je nastavio. Opet, da je postupio nagonski, učinivši ono što je u prvom trenu htio: digao se od stola i prekinuo zauvijek s time, ne bi izgubio svoj duševni mir.

Sljedećih sam ga nekoliko sati promatrao kako se uništava: napisao bi nešto samokritično, pa to poderao ne pokazavši mi; svaki put bi gubio na samopouzdanju i samopoštovanju, ali počinjao bi uvijek iznova, nadajući se kako će nadoknaditi što je izgubio. Navodno mi je želio pokazati svoje ispovijedi; pala je noć a da nisam vidio ni riječi od onoga što sam tako želio pročitati - sve je izderao i bacio; snaga mu se potrošila. Kad je počeo vikati na mene i vrijeđati me, govoreći da je sve ovo ogavna nevjernička igra, njegovo je samopouzdanje bilo palo tako nisko te sam se usudio bezobrazno odgovoriti kako će se naviknuti da ne žali što je zao. Ustao je i otišao iz kuće, vjerojatno zato što nije mogao podnijeti da ga se promatra; kad se vratio kasno, po mirisu parfema na njemu

pogodio sam da je bio kod bludnica, kako sam i očekivao.

Sljedećeg sam poslijepodneva, kako bih ga nagovorio na nastavak rada, rekao Hodži kako je zacijelo dovoljno snažan da ga ne mogu smesti bezazlene igre. Uz to smo mi to radili kako bismo nešto naučili, nije to bila tek puka razbibriga; na kraju će doći do razumijevanja zašto su oni koje zove budalama takvi kakvi jesu. Zar ga ne privlače izgledi da doista upoznamo jedan drugoga? Čovjeka može vezati netko tko poznaje i najmanje pojedinosti njegove duše, jednako kao što ga progone noćne more.

Ne ono što sam rekao (što je uzeo otprilike jednako ozbiljno kao i laskanja dvorskoga patuljka), nego sigurnost dnevnoga svjetla nagnala ga je da opet sjedne za stol. Kad je te večeri od njega ustao, imao je čak i manje samopouzdanja nego prethodnoga dana. Kad sam ga vidio kako se te noći opet uputio bludnicama, sažalio sam se nad njim.

Tako bi svakoga jutra sjedao za stol, vjerujući kako je sposoban nadići zla što će ih toga dana opisati i ponovno zadobiti što je izgubio prethodnoga dana; a onda je svake večeri ostavljao na stolu po jedan komadić samopouzdanja što mu je još bilo preostalo. Budući da je sada sama sebe nalazio vrijednim prijezira, nije više prezirao mene; mislio sam kako sam napokon pronašao neku potvrdu jednakosti za koju sam pogrješno držao da je postojala među nama prvih dana što smo ih proveli zajedno; to me veoma veselilo. S obzirom da me se čuvao, rekao mi je kako ne moram sjediti s njime za stolom; i to je bio dobar znak, no moj bijes, koji se nakupljao godinama, sad je zagrizao punom snagom.

Želio sam se osvetiti, želio sam ga napasti. Poput njega, i ja sam izgubio unutarnju ravnotežu. Osjećao sam da bi, ako uspijem da Hodža samo još malo dublje posumnja u sama sebe, pročitam li tek nekoliko od tih ispovijedi što ih je brižljivo čuvao od mene, pa ga suptilno ponizim - on postao rob i grješnik u ovoj kući, a ne više ja. Znakovi su se već pojavljivali: opazio sam kako mu je ponekad potrebno znati rugam li mu se ili ne. Nije više imao samopouzdanja, pa je počeo tražiti moje odobravanje. Sad me je češće pitao za mišljenje o banalnim svakodnevnim sitnicama: pristaje li mu odjeća, je li nekome dao pravi odgovor, sviđa li mi se njegov rukopis - što ja mislim? Ne želeći da posve potone u očaj i odustane od igre, katkad bih izgovarao samokritiku, kako bih mu digao glavu. Pogledao bi me kao da govori: "Gade jedan!" ali nije me više udarao; siguran sam da je mislio kako je i sam zaslužio batine.

Strašno su me zanimala ta njegova priznanja od kojih je toliko mrzio sama sebe. Budući da sam se navikao postupati s njime kao s nižim od sebe - makar samo u potaji - mislio sam kako će se to sastojati od nekoliko sitnih, beznačajnih grijeha. Sada, kad nastojim udahnuti životnost svojoj prošlosti, dok govorim samome sebi da u pojedinosti zamislim jednu ili dvije ispovijedi od kojih nikada nisam pročitao nijednu rečenicu, nekako ne mogu pronaći grijeh što ga je Hodža mogao učiniti, a koji bi razorio sklad moje priče i život što sam ga za sebe zamišljao. Pretpostavljam kako netko na mojem mjestu može naučiti kako ponovno steći samopouzdanje: moram reći da sam naveo Hodžu na otkriće a da on to nije shvatio, da sam ga suočio s njegovim vlastitim slabim stranama i slabim stranama ljudi njemu sličnih -makar to nije bilo posve odlučno i otvoreno suočenje. Vjerojatno sam zamišljao kako nije daleko

dan kad ću moći otvoreno kazati njemu i drugima što mislim o njima; uništit ću ih dokazavši koliko su pokvareni. Vjerujem da čitatelji moje priče sada već shvaćaju kako sam isto toliko naučio od Hodže koliko je on naučio od mene! Možda sada tako mislim jer svi stari ljudi posvuda traže simetriju, čak i u pročitanim pričama. Zacijelo sam kiptio od potisnuta bijesa što se godinama skupljao. Pošto Hodža temeljito ponizi sama sebe, nagnat ću ga da prihvati moju nadmoć, ili bar moju samostalnost; tada ću odlučno zahtijevati svoju slobodu. Sanjao sam kako će me osloboditi čak i bez gundanja; razmišljao sam kako ću po povratku u domovinu pisati knjige o svojim pustolovinama među Turcima. Kako sam lako gubio smisao za stvarne odnose! Vijest što mi ju je jednoga jutra donio sve je to izmijenila u hipu.

Kuga je izbila u gradu! Budući da je to rekao kao da je riječ o nekom drugom, udaljenom mjestu, a ne o Carigradu, isprva tome nisam vjerovao; pitao sam ga kako je doznao vijest; sve me zanimalo. Broj iznenadnih smrti naglo je rastao bez vidljiva razloga, vjerojatno od neke bolesti. Upitao sam ga za znakove bolesti - možda to i nije kuga. Hodža mi se nasmija: ne trebam se brinuti, jer ako je uhvatim, znat ću bez ikakve sumnje; čovjek ima samo tri-četiri dana groznice da to dozna. Neki imaju otekline iza ušiju, neki pod pazusima, na trbusima; razvijaju se čirevi, zatim jaka groznica; ponekad pucaju čirevi, ponekad krv provali iz pluća; neki umiru kašljući žestoko kao sušičavci. Dodao je kako ljudi iz svih četvrti umiru za tri-četiri, najviše pet dana. Uzrujan, upitah ga za našu četvrt. Zar nisam čuo? Zidar koji se svađao s cijelim susjedstvom jer su njihove kokoši ulazile k njemu kroz rupe na zidu umro je u groznici, vrišteći, prije tjedan dana. Tek sada su svi shvatili kako je umro

od kuge.

Još nisam htio vjerovati; vani, na ulici, sve je izgledalo tako normalno: ljudi što prolaze pokraj prozora izgledali su tako spokojno, da mi je trebao netko s kime ću podijeliti svoje uzbuđenje, ako sam želio vjerovati da je kuga zaista stigla. Idućeg jutra, kad je Hodža otišao u školu, izletjeh na ulicu. Potražio sam talijanske poturčenjake što sam ih uspio upoznati za jedanaest godina što sam ih ovdje proveo. Jedan od njih, poznat sada pod novim imenom Mustafa Reis, otišao je u luku; drugi, Osman-efendija, nije me isprva htio pustiti u kuću, iako sam tukao po vratima tako žestoko kao da ih želim srušiti. Prvo je poslao slugu neka kaže da ga nema doma, no naposljetku odusta i zaviče za mnom. Kako još uopće mogu pitati postoji li zbilja zaraza? Zar nisam vidio kako ulicom nose ljesove? Rekao je da sam uplašen, vidi to na mojem licu; uplašen sam zato što sam ostao vjeran kršćanstvu! Izgrdio me; čovjek ovdje mora biti musliman ako želi biti sretan; nije mi stisnuo ruku prije nego se ponovno povukao u tamu svoje kuće; nije me ni dotaknuo. Bijaše vrijeme molitve, pa kad sam vidio gomilu kako se okuplja u dvorištu džamije, spopao me strah i krenuo sam kući. Obuzela me strava kakva obuzima ljude u trenutcima teških nesreća. Kao da sam izgubio svoju prošlost, kao da mi je pamćenje presušilo; bijah uzet. Potpuno me izbacilo iz ravnoteže kad sam vidio skupinu pogrebnika.

Na povratku iz škole, našavši me u takvom stanju, Hodži bi drago. Osjetio sam kako moj strah povećava njegovo samopouzdanje i od toga mi je bilo nelagodno. Želio sam da bude neustrašiv i u tome se oslobodi toga ispraznoga ponosa. Pokušavajući se smiriti, stao sam izlijevati sve

medicinsko i književno znanje što sam ga imao; opisivao sam čega sam se sjećao iz prizora kuge kod Hipokrata, Tukidida i Boccaccia, govorio kako se smatra da je bolest zarazna. No od toga je samo rastao njegov prijezir prema meni: on se nije bojao kuge; bolest je volja Božja i ako je čovjeku sudbina umrijeti, umrijet će; stoga je bilo uzalud govoriti kukavičke nesuvislosti o zatvaranju u kuću i presijecanju veze s vanjskim svijetom ili o pokušaju da izmaknemo iz Carigrada. Ako je pisano, doći će i proći; ako je pak tako pisano, smrt će nas svuda naći. Zašto se bojim? Zbog onih grijeha što sam ih iz dana u dan opisivao? Smiješio se; oči su mu sigurno blistale.

Sve do dana kad smo izgubili jedan drugoga nisam znao je li uistinu vjerovao u to što mi je rekao. Vidjevši ga tako posve mirna, pobojah se na tren; no opet, kad sam se sjetio naših rasprava za stolom, tih strašnih igara što smo ih igrali, postao sam sumnjičav. On je kružio, nastojeći skrenuti razgovor na grijeha što smo ih zajedno opisali, opetujući istu zamisao s lukavim izrazom lica koji me izluđivao: ako se toliko bojim smrti, onda nisam mogao ovladati opačinom o kojoj sam naizgled tako hrabro pisao. Odvažnost što sam je pokazao opisujući svoje grijeha bila je jednostavno rezultat besramnosti! Dok je, naprotiv, on jedno vrijeme oklijevao, jer je tako brižljivo pazio na svaku pojedinost. No sada je miran; duboko pouzdanje što ga osjeća pred kugom u njegovu srcu ne ostavlja sumnje da je svakako nevin.

Odbijen tim objašnjenjem, u koje sam glupo povjerovao, odlučih se prepirati s njime. Naivno sam nabacio da je on samopouzdan ne zato što ima čistu savjest, nego stoga što ne zna da mu je smrt tako blizu.

Objasnio sam kako se možemo zaštititi od smrti, kako ne smijemo dirati oboljele od kuge, da se trupla moraju pokapati u ovapnjene rake, da ljudi moraju ograničiti kontakte jedan s drugim koliko je god više moguće te da Hodža više ne smije ići u tu nagužvanu školu.

Čini se da mu je to posljednje što sam rekao dalo ideje još strašnije od kuge. Sutradan u podne, rekavši kako je dotaknuo svu djecu u školi, jedno po jedno, ispružio je ruke prema meni; vidjevši da sam ustuknuo, da se bojim dotaknuti ga, približio mi se i zagrlio me cereći se sretno; htio sam vrisnuti, ali kao u snu, nisam mogao ispustiti glasa. Evo, ovo je Hodža, reče on, s porugom u glasu koju sam počeo razumijevati tek puno poslije - tako me učio da budem neustrašiv.

ŠESTO

Kuga se širila brzo, no nekako nisam mogao naučiti što to Hodža zove neustrašivošću. Istodobno sam prestao biti onoliko oprezan koliko sam isprva bio. Nisam više mogao podnijeti da budem zatvoren u jednoj sobi kao kakva krhka starica, koja na kraju danima zuri kroz prozor. S vremena na vrijeme izletio bih na ulicu poput pijanca; promatrao bih žene kako kupuju na tržnici, obrtnike kako rade u svojim radionicama, muškarce kako se okupljaju u kavanama nakon pokopa svojih dragih, kako pokušavaju naučiti kako živjeti s kugom. Tako bih činio, no Hodža me nije ostavljao na miru.

Svake bi večeri posegnuo za mnom rukama kojima je, kako je govorio,

cijeloga dana dirao ljude. Čekao bih ne pomaknuvši nijedan mišić. Znete kako je kad ste napola budni i shvatite kako štipavac puzi preko vašega tijela, pa se smrznete, ukočite kao kip - tako je to. Njegovi prsti nisu podsjećali na moje; hladnokrvno prešavši njima preko mene Hodža bi me upitao: "Bojiš li se?" Ja se ne bih ni pomaknuo. "Bojiš se. Čega se bojiš?" Ponekad bih osjetio poriv da ga odgurnem, potučem se s njime, no znao sam da bi to samo povećalo njegov bijes. "Reći ću ti zašto se bojiš. Bojiš se jer si kriv. Bojiš se jer si ogrezao u grijehu. Ustrašen si jer vjeruješ u mene više nego što ja vjerujem u tebe."

On je inzistirao da nas dvojica moramo sjesti za dva kraja stola i zajedno pisati. Sada je vrijeme da pišemo zašto smo to što jesmo. No na kraju opet nije pisao ništa drugo nego zašto su "drugi" takvi kakvi jesu. Prvi mi je put ponosno pokazao što je napisao. Kad sam pomislio kako je očekivao od mene da budem ponižen time što sam pročitao, nisam mogao skriti svoju odvratnost, pa mu rekoh kako se nimalo ne razlikuje od budala o kojima je pisao; rekoh mu i da će umrijeti prije mene.

Tada sam zaključio kako je to predviđanje bilo moje zadnje ubojito oružje; podsjetio sam ga na njegova desetogodišnja nastojanja, na godine što ih je potrošio na kozmografske teorije, na promatranje neba što ih je učinio oštetivši si očinji vid, na dane kad nije vadio nosa iz knjige. Sada sam ja taj koji ga ne ostavlja na miru; rekoh mu kako bi glupo bilo od njega umrijeti uzalud, ako je moguće izbjeći kugu i živjeti dalje. Rekavši to, uvećao sam ne samo njegove sumnje, nego i svoje kazne. Primijetio sam da je, izgleda, čitajući što sam napisao, ponovno pronašao izgubljeno poštovanje prema meni, makar i gundajući.

Da izbjegnem zlu kob tih sam dana punio stranicu za stranicom lijepim snovima što sam ih često snivao ne samo noću, već i za poslijepodnevnoga drijemeža. Pokušavajući sve zaboraviti, čim bih se probudio zapisao bih te snove, u kojima su mišljenje i djelovanje bili jedno; veoma sam se trudio pisati poetičnim stilom: usnio sam kako su neki ljudi koji su živjeli u šumi pokraj naše kuće, riješili zagonetke što smo ih godinama pokušavali odgonetnuti; tko bi se usudio zaći u tamnu šumu, prijateljio bi se s njima; sjene nam nisu nestajale sa zalaskom sunca, nego su počinjale vlastiti život, ovladavši tisućom sitnica kojima smo mi trebali ovladati dok smo spavali u čistim, svježim posteljama; lijepi, trodimenzionalni ljudi na slikama što sam ih oblikovao u snovima istupali su iz okvira i miješali se među nas; moja majka, otac i ja postavljali smo u svom stražnjem vrtu čelične strojeve koji će raditi za nas...

Hodži nije promaknulo kako su ti snovi vražje klopke koje bi ga mogle uvući u tminu smrtonosne znanosti; a ipak me i dalje ispitivao, shvaćajući kako sa svakim pitanjem gubi po djelić samopouzdanja: što li znače ti bedasti snovi; jesam li ih zbilja vidio? Tako sam na njemu prvi put iskušao ono što ćemo godinama nakon toga zajedno raditi sa Sultanom; iz naših sam snova izvukao zaključke o budućnosti za nas obojicu: očito je kako čovjek jednom zaražen znanošću ne može joj više izmaknuti, baš kao što se ne može izbjeći kugu; nije bilo teško zaključiti da je ta ovisnost obuzela Hodžu, a ipak sam se pitao o njegovim snovima! Slušao je rugajući mi se otvoreno; no kad je jednom progutao ponos dovoljno da počne postavljati pitanja, nije više u meni izazivao

puno ogorčenosti; vidio sam kako moji odgovori pojačavaju njegovu znatiželju. Uviđanjem kako se poremetila Hodžina ravnodušnost prema kugi moj se strah od smrti nije smanjio, no bar više nisam bio sam u strahu. Naravno, morao sam platiti cijenu njegovih noćnih mora, no sada sam shvatio kako se nisam borio uzalud: kad je pružio ruke prema meni, rekoh mu kako će umrijeti prije mene i podsjetio ga kako su oni koji se ne boje neznalice, da je svoje pisanje ostavio napola dovršeno i da su moji snovi što ih je toga dana pročitao bili puni sreće.

Ipak, nisu moje riječi pokrenule stvari, nego nešto drugo. Jednoga je dana otac jednoga njegovog učenika došao u kuću. Djelovaše bezazlen i skroman čovuljak; reče kako stanuje u našem dijelu grada. Ja sam ih slušao sklupčan u kutu kao pospana kućna mačka, dok su dugo razgovarali o koječemu. Napokon naš gost izusti što je žarko želio kazati: njegova je sestrična s očeve strane prošloga ljeta ostala udovica kad joj je suprug pao s krova koji je pokrivao crijepom i ubio se. Ona sad ima puno prosaca, ali naš posjetitelj misli da bi Hodža bio najpogodniji; od susjeda je čuo kako Hodža prima ženidbene ponude. Hodža je reagirao silovitije no što sam očekivao: on se neće ženiti, reče, ali čak i kad bi se ženio, ne bi uzeo udovicu. Na to nas posjetitelj podsjeti kako proroku Muhamedu nije smetalo što je Hadidža bila udovica - čak ju je učinio prvom među svojim suprugama. Hodža odvrati kako je čuo za tu udovicu, koja nije vrijedna ni maloga prsta svete Hadidže. Čuvši to, naš ljubazni i ponosni susjed objasni Hodži kako ni on baš nije neka prilika; on do sada nije vjerovao susjedima kad su govorili kako je Hodža posve sišao s uma; nikome se ne sviđa što zuri u zvijezde, igra se lećama i pravi čudne satove. Sa sjetom trgovca koji kudi robu koju kani kupiti,

gost doda kako susjedi pričaju da Hodža jede za stolom poput nevjernika, umjesto da sjedi na podu prekrivenih nogu; da je spiskao kese i kese novca na knjige, a zatim ih razbacuje po podu i gazi nogama po onima u kojima je upisano sveto ime Prorokovo; kažu i da - kad ne može udobrovoljiti đavla u sebi buljeći satima u nebo, leži pri punom dnevnom svjetlu na postelji i bulji u svoj prljavi strop; da ne uživa u ženama, nego u dječacima; da sam ja njegov brat blizanac; da ne posti za ramazana i napokon kako je kuga poslana zbog njega.

Pošto se riješio gosta, Hodža je dobio napadaj gnjeva. Zaključio sam kako je samozadovoljni spokoj što je dolazio od ponašanja istovjetna svima ostalima (ili pretvaranja da se to radi) došao do kraja. Hoteći mu zadati još jedan, završni udarac, rekoh da su oni koji se ne boje kuge jednako glupi kao čovjek koji je upravo bio kod nas. Uplašio se, no reče kako se ni on ne boji kuge. Što god bilo razlogom, zaključio sam kako je to kazao iskreno. Uzrujavši se veoma, nije mogao pronaći ništa čime bi zaokupio ruke; opetovao je svoj gotovo zaboravljeni pripjev o "budalama". Kad je pao mrak, upalio je svjetiljku, stavio je nasred stola i rekao da ćemo sjesti za nj. Moramo pisati.

Kao dvije usidjelice što jedna drugoj proriču budućnost kako bi im brže prošlo vrijeme za beskrajnih zimskih noći, sjedili smo jedan nasuprot drugome i žvrljali nešto na praznim papirima pred sobom. Kako je to bilo apsurdno! Kad sam ujutro pročitao što je Hodža napisao kao svoj san, učini mi se to još smješnijim od mojega sna. Napisao je imitaciju mojega sna, no bilo je očito da je to izmišljotina koju on nikada nije sanjao: nas smo dvojica bili braća! Bilo mu je zgodno igrati ulogu starijega brata, a ja

sam poslušno slušao njegova znanstvena predavanja. Idućeg me je jutro za doručkom upitao što zaključujem iz susjedove priče da smo blizanci. Bilo mi je drago što to pita, no nije time polaskao mojem ponosu; ne odgovorih ništa. Dva dana poslije probudio me usred noći kako bi mi kazao da je zaista usnio onaj san što mi ga je bio opisao. Možda je to bila istina, no iz nekog razloga nije me bilo briga. Iduće je noći priznao kako se boji smrti od kuge.

Potišten zatvorenošću u kuću, izlazio bih na ulicu u suton: djeca su se penjala na drveće u dvorištu, ostavivši svoju šarenu obuću na tlu; blebetave žene u redu za vodu pred česmom nisu više prekidale razgovor kad bih ja prolazio; tržnice bijahu pune kupaca; ljudi su se tukli na ulici, drugi su ih pokušavali razdvojiti, treći se zabavljali promatrajući prizor. Pokušavao sam uvjeriti sama sebe kako se epidemija ispuhala, no kad spazih kako se ljesovi jedan po jedan pojavljuju iz dvorišta Bajazitove džamije, uhvati me panika pa pobjegoh kući. Dok sam ulazio u svoju sobu, Hodža me zazove: "Dođi, vidi ovo!" Raskopčane košulje, pokazivao je na malu oteklinu, crvenu točku ispod pupka. "Ovdje ima puno kukaca." Približio sam se i pozorno pogledao: bila je to mala crvena točka, lagano natekla, kao od uboda velikoga kukca. Ali zašto on to meni pokazuje? Bojao sam se još više približiti lice.

"Ubod kukca, zar ne?" reče i taknu oteklinu vrškom prsta. "Ili je to ugriz buhe?" Ništa nisam rekao, prešutjevši kako nikad prije nisam vidio takav buhin ugriz.

Pronašao sam neki izgovor da do sutona ostanem u vrtu. Shvatio sam da

više ne smijem ostati u kući, no nije mi padalo na pamet kamo bih pošao. A ta točka uistinu je izgledala kao kukčev ubod ili ugriz - nije bila istaknuta ni velika kao kužna oteklina; no malo poslije misli mi krenuše na drugu stranu: možda zato što sam lutao vrtom među procvalim biljkama, učini mi se kako će ta crvena točka nateći za dva dana, otvoriti se poput cvijeta i puknuti, pa će Hodža umrijeti u mukama. Rekoh u sebi kako bi to mogao biti apsces uzrokovan lošom probavom; ali ne - izgleda kao ubod kukca (sjećam se da sam tada znao i kojega kukca); zacijelo je to bio jedan od onih golemih noćnih letećih kukaca što se množe u tropskoj klimi, no ime toga sablasnoga stvora nikako mi ne dolazi niti na vrh jezika.

Kad smo sjeli večerati, Hodža se pretvarao kako je dobre volje: šalio se, zadirkivao me... no nije dugo izdržao tako. Puno poslije, pošto smo ustali od večere koju smo pojeli u tišini, te pošto se spustila noć - tiha, mirna i bez vjetra, Hodža reče: "Nemiran sam. Misli su mi teške. Hajde, sjedimo za stol i pišimo!" Čini se da se jedino još tako mogao zabaviti.

No nije mogao pisati. Sjedio je besposlen, promatrajući me krajičkom oka, dok sam ja zadovoljno pisao. "Što to pišeš?" upitao je. Pročitao sam mu što sam napisao o tome kako sam nestrpljivo čekao povratak kući na praznike, jednopregom, nakon prve godine na studiju graditeljstva. Volio sam ja i sveučilište i svoje tamošnje prijatelje - pročitao sam mu i kako su mi nedostajali dok sam sjedio na obali potoka, čitajući knjige što sam ih ponio sa sobom na praznike. Nakon kratke stanke Hodža šapnu, kao da mi otkriva tajnu: "Živi li se tamo uvijek tako sretno?" Pomislih kako će zažaliti što je to rekao čim to izusti, no on me i dalje promatrao s

djetinjastom znatiželjom. Šapnuh i ja: "Ja sam bio sretan!" Sjena ljubomora prijede mu preko lica, no ništa prijeteće. Stidljivo, zapinjući, ispriča i on svoju priču.

Kad je imao dvanaest godina i živio u Jedrenu, bilo je jedno vrijeme kad je sa svojom majkom i sestrom išao u bolnicu pri Bajazitovoj džamiji u posjete djedu s majčine strane, koji je tamo ležao zbog želučanih tegoba. Ujutro bi majka ostavila Hodžina brata, koji je bio još premalen da pođe s njima, kod susjeda, pa bi povela Hodžu i njegovu sestru, ponijevši lonac pudinga što bi ga pripravila dan prije, te bi se zajedno uputili; put bijaše kratak, ali ugodan: uz cestu bijaše zasađen drvored topola. Djed bi im pripovijedao priče. Hodža je volio te priče, ali bolnica mu je bila još draža; pobjegao bi kako bi lutao kroz njezina predvorja i dvorišta. Prigodom jednog posjeta slušao je glazbu što je svirala za duševne bolesnike pod tornjem uz veliku kupolu; čuo je uz to i zvuk vode, tekuće vode; lutao je drugim sobama, u kojima su na policama blistale čudnovate, raznobojne boce i staklenke; drugi se put pak izgubio i stao plakati, pa su ga vodili od jedne do druge sobe po cijeloj bolnici, sve dok ne nađoše sobu njegova djeda Abdulah-efendije; katkad bi mu majka plakala, katkad bi s kćeri slušala starčeve priče. Zatim bi otišli s praznim loncem, što bi im ga djed vratio, no prije no što bi stigli doma, majka bi im kupila halvu, šapćući: "Pojedimo je prije nego nas netko vidi." Otišli bi do skrovita mjesta uz potok, ispod topola, gdje bi sve troje sjeli uz vodu, brčkajući nožnim prstima po njoj; tamo bi jeli halvu i nitko ih nije mogao vidjeti.

Kad je Hodža dovršio svoju priču, tišina se spusti; malko nas je

uznemiravala, no istodobno nas je zbližavala nekim osjećajem nekoga neodgovornoga bratstva. Dugo je Hodža zanemarivao napetost što se osjećala u zraku. Poslije, pošto je netko nemarno zalupio teškim vratima na susjednoj kući, reče kako je tada prvi put osjetio zanimanje za znanost, nadahnut pacijentima, šarenim bocama i staklenkama te vagama - svime tim što im je donosilo zdravlje. Ali nakon djedove smrti nisu više išli u bolnicu. Hodža je uvijek sanjao o tome kako će odrasti i jednoga se dana vratiti u bolnicu sam, no jedne se godine rijeka Tandža, koja protječe kroz Jedren, iznenada izlila iz korita, pa su bolesnike premjestili iz njihovih ležajeva, a sobe je napunila nečista, uzburkana voda; kad se konačno povukla, nekoć lijepa je bolnica ostala godinama zatrpana gomilama smrdljivog mulja koji se nije dao očistiti.

Kad je Hodža opet zašutio, trenutak bliskosti bijaše izgubljen. Ustao je od stola; krajičkom oka ugledah njegovu sjenu kako korača sobom, a zatim uzima svjetiljku sa sredine stola i zalazi mi iza leđa, tako da nisam mogao vidjeti ni Hodžu niti njegovu sjenu; želio sam se okrenuti i pogledati, ali nisam mogao - kao da sam se bojao, očekivao nešto zlo. Trenutak poslije, čuvši šuštanje odjeće koja se svlači, okrenuh se bojažljivo. Stajao je ispred zrcala gol od pasa naviše, brižljivo ispitujući svoja prsa i trbuh pri svjetlu svjetiljke. "Bože moj, kakav je to prišt?" upita on glasno. Ja ne rekoh ništa. "Dođi, vidi ovo!" Ne pomakoh se. "Dođi kad kažem!" Sav pun straha mu se približih, poput dječaka koji očekuje kaznu.

Nikad prije nisam bio tako blizu njegovu golom tijelu; to mi se nije sviđalo. Isprva sam nastojao samoga sebe uvjeriti kako mu s toga

razloga nisam htio prići, ali znao sam da se zapravo bojim toga prišta. I on je to znao. Ipak, hoteći prikriti strah, približih glavu i stadoh nešto mrmljati; pogled sam bio prikovao za tu oteklinu, poprimivši liječničko držanje. "Strah te je, je li tako?" upita napokon Hodža. Pokušavajući mu pokazati da nije tako, primakao sam glavu još bliže. "Bojiš se da je to oteklinu od bubonske kuge." Gradio sam se kako to nisam čuo; baš sam zaustio kazati kako ga je sigurno ubo kukac, vjerojatno isti koji je jednom ubo i mene, no ne pada mi još na pamet njegovo ime. "Dotakni to, čuješ!" reče Hodža. "Ako ne dotakneš, kako ćeš znati što je? Dotakni me!"

Razveselio se vidjevši da neću. Ispružio je prema mojem licu prste kojima je dotaknuo oteklinu. Vidjevši kako sam se odmaknuo s odvratnošću, nasmija se glasno, rugajući mi se što se bojim obična kukčeva ugriza; no njegova veselost nije dugo potrajala. "Bojim se da ću umrijeti", reče najednom. Govorio je kao da je riječ o nečemu drugom; bio je više gnjevan nego posramljen; bijaše to bijes izdana čovjeka. "Zar ti nemaš takav prišt? Jesi li siguran? Hajde, skini košulju! Odmah!" Na njegovo sam navaljivanje skinuo košulju kao dijete koje se opire kupanju. U sobi je bilo vruće, prozor zatvoren, no svjež povjetarac puhao je odnekud; možda sam se ježio od hladnoće zrcala - ne znam. Srameći se svog izgleda, odstupih od zrcala. Ugledah sad u zrcalu obrnuti odraz Hodžina lica blizu svojega trupa; naginjao je veliku glavu - za koju su svi govorili kako nalikuje mojoj - prema mojem tijelu. On ovo čini kako bi mi zatrovao duh, pomislih iznenada; ali ja to njemu nikad nisam činio; naprotiv, svih ovih godina bio sam ponosan što sam mu učitelj. Koliko god bilo besmisleno, za trenutak sam pomislio kako će mi njegova

bradata glava, koja je izgledala groteskno pri slabom svjetlu petrolejke, posisati krv! Čini se da su na mene puno utjecale stravične priče što sam ih slušao kao dijete. Dok sam o tome mislio, osjetih na trbuhu njegove prste; htjedoh pobjeći, udariti ga nečim po glavi. "Nemaš", reče on. Nagne se zatim prema meni i pregleda mi pazuhe, vrat, stražnju stranu ušiju. "Ni ovdje ih nema. Izgleda da tebe kukac nije ugrizao."

Stavivši mi ruku na rame, on mi priđe. Vladao se poput dobra, starog prijatelja koji je sa mnom podijelio svoje najdublje tajne. Stisnuvši mi stražnju stranu vrata prstima slijeva i zdesna, privuče me k sebi. "Gle, pogledaj nas u zrcalu!" Pogledah. Pod slabim umjetnim svjetlom još jednom uvidjeh koliko smo nalik. Sjećam se kako me to zaprepastilo kad sam ga prvi put vidio čekajući pred Sadik-pašinim vratima. Tada sam vidio nekoga poput koga moram biti; sada mislim da i on mora biti netko poput mene. Nas smo dvojica jedna osoba! Sad mi se to čini kao očita istina. Osjećao sam se kao da sam sputan, ruke mi svezane i ne mogu se micati. Pomaknuh se kako bih se spasio, kako bih dokazao da sam to ja. Brzo prođoh rukama kroz kosu. No on je učinio isti pokret, savršeno me oponašajući, ne narušivši simetriju u zrcalu. Oponašao je također moj izgled, izraz mojega lica; čak i užas u mojim očima što ga nisam mogao podnijeti, a opet od njegove slike u zrcalu nisam uspijevaao odvojiti pogleda, začaran i ukočen od straha; onda se razveseli, poput djeteta koje zadirkuje prijatelja oponašajući njegove riječi i pokrete. Uzviknu kako ćemo umrijeti zajedno! Kakva glupost - pomislih. No i ja sam se bojao. Bila je to najstrašnija od svih noći što sam ih proveo s njime.

Ustvrdio je zatim kako se i on od početka bojao kuge; sve što je činio

bilo je samo kako bi me iskušao - isto kao kad je promatrao kako me Sadik-pašini krvnici vode na smaknuće, ili kao kad nas ljudi uspoređuju i govore kako smo nalik. Reče zatim kako je posjeo moj duh; kao što je trenutak prije odražavao moje pokrete, tako i sad zna što ja mislim u tom trenutku; i što god ja znam, on to misli! Nisam mogao misliti ni na što drugo nego na njega; rekoh mu kako ne mogu ni na što misliti, no on me nije slušao. On nije govorio da bi nešto otkrio nego kako bi me uplašio, kako bi se poigrao vlastitim strahom i učinio me njegovim dionikom. Osjetih kako on što više osjeća osamljenost, to me više želi povrijediti; dok je prelazio prstima preko svog i mog lica, dok me pokušavao začarati užasom te naše strašne sličnosti, sam se uzбудio i uzrujao više čak i od mene; pomislih kako će učiniti nešto zlo. Rekoh sam sebi kako me drži ispred zrcala, stežući mi stražnju stranu vrata, zato što nije kadar odmah učiniti to zlo; no on nije djelovao zbunjeno ni bespomoćno. Bio je u pravu: i ja sam želio govoriti što on govori i činiti što on čini; zavidio sam mu što on to može, a ja ne mogu - prednost mu je bila moj strah od kuge.

Usprkos snazi mojega straha i makar sam smatrao da sam kod sebe opazio neke stvari što ih nikad prije nisam primijetio, nekako se nisam mogao osloboditi osjećaja kako je sve to igra. Stisak njegovih prstiju na mojem vratu popusti, no nisam se odmah odmaknuo od svog odraza u zrcalu. "Sad sam kao ti", izjavi on. "Poznat mi je tvoj strah. Postao sam ti!" Dobro sam ga razumio, no pokušah uvjeriti samoga sebe kako je to proroštvo (od kojega je polovica bez ikakve sumnje istinita) glupo i djetinjasto. Ustvrđi kako sad može gledati svijet kako ga ja vidim; "oni", opetovao je on - konačno je shvatio kako "oni" misle, kako "oni"

osjećaju. Pustivši da mu pogled odluta izvan okvira zrcala, neko je vrijeme govorio, pogledajući sjene na stolu, čaše, stolce i druge predmete napola obasjane blijedim umjetnim svjetlom. Izjavi kako sada može reći stvari što ih prije nije, jer ih nije mogao vidjeti; no ja sam držao kako griješi: riječi su mu bile jednake, a isto tako i predmeti. Jedina novost bijaše njegov strah; ne - ni to zapravo nije novo; nov je tek oblik njegova iskustva straha; učini mi se kako je čak i to, što sad ne mogu točno opisati, neka krinka što ju je navukao ispred ogledala, neka njegova nova smicalica. Nehotice se okanivši igre, njegov se um također vratio na crvenu oteklinu, pitajući se: je li to uistinu kukčev ubod, ili je kuga?

Neko je vrijeme govorio o tome kako želi nastaviti tamo gdje sam ja stao. I dalje smo stajali polugoli pred zrcalom. On će zauzeti moje mjesto, a ja njegovo; da bi nam to uspelo, bit će dovoljno da razmijenimo odjeću te da on obrije bradu, a ja neka je pustim. Ta je njegova misao učinila još strašnijom našu sličnost u zrcalu; živci su mi se napeli kad sam ga čuo kako govori da ću ga osloboditi; on je posve slobodno govorio što će učiniti kad se umjesto mene vrati u moju zemlju. Užasnulo me kad sam shvatio kako se sjeća svake i najmanje pojedinosti koju sam mu priopćio o svojem djetinjstvu i mladosti, pa je iz tih pojedinosti iskonstruirao za sebe čudnu i fantastičnu zemlju u skladu s vlastitim ukusom. Moj se život oteo mojem nadzoru - on ga je svojim rukama vukao drugamo; osjećao sam kako ne mogu učiniti ništa drugo nego pasivno izvana promatrati što mi se događa - kao u snu. Ali put koji je kanio poduzeti u moju zemlju umjesto mene i život što ga je želio tamo živjeti djelovali su tako čudno i naivno da zbog toga nisam u sve to

mogao do kraja vjerovati. Istodobno me iznenadila logika u pojedinostima njegove maštarije: poželjeh kazati da je i to moguće, da je moj život mogao poći tim tijekom. Tada sam razumio da sam prvi put osjetio nešto dublje o Hodžinu životu, ali još nisam bio kadar to iskazati. Sve što sam mogao učiniti, zbunjeno slušajući što ću "ja" učiniti kad se vratim u svoj stari svijet, za kojim sam čeznuo svih tih godina, bilo je zaboraviti strah od kuge.

No to nije dugo trajalo. Hodža je od mene zatražio neka mu kažem što ću ja činiti na njegovu mjestu. Živci su mi bili toliko iscrpljeni od ukočena držanja u tom čudnom položaju, pokušavajući povjerovati kako nismo toliko nalik i da je otekline samo ubod kukca, da mi u prvi tren ništa nije palo na pamet. Na njegovo navaljivanje rekoh kako sam nekoć kanio napisati memoare kad se vratim u svoju zemlju; kad sam rekao kako bih mogao jednoga dana načiniti dobru priču i od njegovih doživljaja, on me pogleda s gnušanjem. Ja ga ne poznajem tako dobro kao on mene; zapravo, ja ga uopće ne poznajem! Gurnuvši me od sebe i od zrcala, stao je sam pred njega; kad zauzme moje mjesto on će odlučiti što će biti sa mnom! Reče da je otekline kužna; umrijet ću. Opisivao mi je kako ću strašno patiti prije smrti; strah, na koji nisam bio spreman jer nisam znao da dolazi, bit će gori od smrti. Dok je pričao kako će me daviti napadaji bolesti, Hodža se više nije odražavao u zrcalu, odmaknuvši se od njega. Kad sam ga opet pogledao, vidjeli ga ispružena na ležaju što ga je bio nemarno prostro na podu; opisivao je muke koje ću doživjeti. Ruke su mu počivale na trbuhu kao da (tad mi je to palo na um) želi dodirnuti bol što je opisuje. Zazove me tada i ja, sav se tresući, pohitah k njemu; odmah sam to zažalio, jer me opet pokušao dodirnuti rukom. Što

god da je bio razlog, tada sam to ponovno smatrao tek ugrizom kukca; a ipak sam se bojao.

Tako je prošla cijela noć. Pokušavajući me zaraziti bolešću i strahom od nje, stalno je opetovao da sam ja on, a on da je ja. On to čini zato što uživa izlaziti izvan sebe, promatrati sama sebe s razdaljine, mislio sam, opetujući stalno samom sebi (poput osobe koja se bori kako bi se probudila iz ružna sna): to je igra; naime, i on je sam upotrebljavao riječ "igra", no znojio se obilno poput fizičke bolesne osobe, a ne kao netko koga guše zle misli u vrućoj sobi.

Dok je svitalo, govorio je o zvijezdama i smrti, o svojim lažnim predviđanjima, o Sultanovoj gluposti i što je još gore - nezahvalnosti, o svojim omiljenim budalama, "nama" i "njima"; o tome kako je želio postati netko drugi. Više ga nisam slušao, nego izađoh u vrt. Iz nekog je razloga moj um tada bio zaokupljen mislima o besmrtnosti što sam ih pročitao u jednoj prastaraj knjizi. Vani se ništa nije kretalo, osim što su vrapci živžikali i lepršali s grane na granu, s jednog lipova stabla na drugo. Kako je uznemirivala ta mirnoća! Mislio sam o drugim sobama u Carigradu, gdje su žrtve kuge ležale umirući. Ako je Hodža obolio od kuge, onda će ovako nastaviti do smrti, razmišljao sam; ako pak nije, dok ne nestane crvene natekline. Shvatih kako neću moći još dugo ostati u toj kući. Ušavši opet u kuću, nisam znao kamo bih mogao pobjeći ni gdje bih se skrio. Sanjao sam o mjestu daleko od Hodže i daleko od kuge. Strpavši nekoliko komada odjeće u torbu, znao sam samo da to mjesto mora biti dovoljno blizu da mogu do njega stići prije nego me uhvate.

SEDMO

Stavio sam nešto novca na stranu potkradajući malo-pomalo Hodžu kad god mi se pružila prigoda za to, a ponešto sam i zaradio tu i tamo. Prije nego sam napustio kuću uzeo sam novac iz škrinje, u kojoj sam ga držao u čarapi među knjigama, u koje on više nije zavirivao. Iz znatiželje sam pošao u Hodžinu sobu, gdje sam ga našao usnula, kako se jako znoji uz upaljenu svjetiljku. Iznenadilo me kako je malo to zrcalo što me je čitavu noć strašilo izluđujućom sličnošću u koju nikad nisam mogao do kraja povjerovati. Ne taknuvši ništa, izađoh žurno iz kuće. Lagani je lahor strujao dok sam hodao praznim ulicama poznate mi gradske četvrti. Imao sam poriv oprati ruke; znao sam kamo ću poći; bio sam zadovoljan. Uživao sam hodati ulicama u ranojutarnjoj tišini, silazeći s brijega prema moru; oprao sam ruke na česmi, pogledom obuhvativši Zlatni Rog.

Prvi sam put čuo za otok Hejbeli od mladog redovnika što je odande došao u Carigrad; kad smo se sreli u europskoj četvrti Galati, on mi je sa žarom opisivao ljepotu tog otoka. To me se zacijelo dojmilo, jer kad sam izišao iz naše četvrti, znao sam da sam se tamo uputio. Lađari i ribari s kojima sam razgovarao tražili su goleme svote novca da bi me prebacili na otok; snuždih se pomislivši kako znaju da sam odbjegli rob - izdat će me ljudima što će ih Hodža poslati za mnom! Poslije sam zaključio da su oni tako strašili kršćane, koje su prezirali jer se boje kuge. Nastojeći ne privući pozornost, pogodih se s drugim barkariolom s kojim sam razgovarao. On nije bio snažan, a više je truda utrošio na govor o kugi i grijesima za čiju je kaznu ona poslana, nego na veslanje. Da stvar bude

bolja, dodao je kako nema smisla pokušavati se spasiti od kuge bijegom na otok. Dok je govorio, shvatih kako je on zasigurno jednako uplašen kao i ja. Put je trajao šest sati.

Tek sam poslije dane što sam ih proveo na otoku stao smatrati sretnima. Malo sam platio boravak u domu usamljenoga grčkog ribara; nastojao sam se držati van vidika, jer se uopće nisam osjećao siguran. Ponekad bih pomišljao kako je Hodža umro, ponekad kako će poslati ljude za mnom. Na otoku je bilo puno kršćana koji su, poput mene, pobjegli od kuge, no nisam želio da me primijete.

Svakog bih jutra s ribarom pošao na more i vratio se tek navečer. Neko sam vrijeme lovio jastoge i rakove. Ako bi vrijeme bilo odviše loše za ribarenje, šetao bih otokom; koji bih put otišao u samostanski vrt i tamo mirno usnuo pod lozom. Na jednoj velikoj smokvi stajala je drvena platforma, s koje se za lijepa vremena vidjela i Aja Sofija. Tamo bih sjedio u sjeni gledajući Istanbul; na koncu sam tako satima sanjario. U jednom sam snu plovio na obalu i ugledao Hodžu među dupinima što su plivali uz bok broda; on se s njima sprijateljiio i ispitivao ih je o meni; drugi je put s njima bila moja majka, pa su me korili što me dugo nema doma. Kad bih se probudio sav u znoju od sunca što mi je palilo lice, htio bih se vratiti u te sne; no kako nisam mogao, prisilio bih sama sebe na razmišljanje: katkad bih zamišljao kako je Hodža umro i vidio njegovo mrtvo tijelo u kući što sam je napustio, osjećajući tišinu sprovoda na kojega nitko neće doći; zatim bih razmišljao o njegovim pretkazanjima, o zabavnim stvarima što ih je radosno izumio, kao i onima što ih je konstruirao u gađenju i bijesu; o Sultanu i njegovim životinjama. Moje su

sнове teškim plesom čeljusti pratili jastozi i raci što sam im ostima probo leđa.

Pokušah uvjeriti sama sebe kako ću prije ili poslije uspjeti pobjeći u domovinu. Moram se samo iskrasti kroz otvorena vrata na otoku; no prije toga je bitno zaboraviti Hodžu. Ja sam, naime, i nesvjesno pao pod utjecaj onoga što mi se dogodilo - kušnje sjećanja; počeo sam se gotovo okrivljavati što sam napustio čovjeka koji mi je toliko nalik. Kao i sada, i onda sam strasno čeznuo za njim; je li zaista toliko podsjećao na mene koliko mi je nalikovao u mojim sjećanjima, ili se ja to zavaravam? Kao da mu se nijednom u tih jedanaest godina nisam pravo zagledao u lice; zapravo sam to često činio. Čak sam ćutio poriv otići u Istanbul vidjeti ga još jednom, zadnji put pogledati njegovo mrtvo tijelo. Zaključili kako se moram, da bih se oslobodio, uvjeriti da je nevjerojatna sličnost među nama dvojicom bila tek varka pamćenja, gorka opsjena koju valja zaboraviti te se na tu činjenicu moram priviknuti.

Srećom, nisam se priviknuo. Jer jednoga sam dana nenadano ugledao Hodžu pred sobom. Bijah se ispružio u ribarovu dvorištu i sanjario zatvorenih očiju na suncu, kad oćutjeh njegovu sjenu. Okrenut licem k meni, smiješio se više kao netko tko me volio nego kao netko tko me pobijedio u igri. Osjećao sam se izvanredno sigurno - toliko te me to uznemirilo. Možda sam to potajno iščekivao, jer sam smjesta osjetio krivicu i povukao se u položaj lijenoga roba, poniznoga sluge koji se klanja. Pribravši se, umjesto da zamrzim Hodžu, ja stadoh sebi predbacivati. A on je platio moj dug ribaru. Doveo je sa sobom dvojicu te se hitro vratismo u brodici s dvostrukim veslima. Kući smo stigli prije

zalaska sunca. Nedostajao mi je miris doma. A zrcalo bijaše skinuto sa zida.

Idućeg me jutro Hodža stao koriti: moj je zločin veoma težak te on gori od želje da me kazni; ne samo što sam pobjegao nego sam ga i ostavio na smrtnoj postelji, držeći kukčev ugriz za kužnu oteklinu; no sada nije vrijeme za to. Rastumači mi kako ga je prošloga tjedna Sultan napokon pozvao i upitao ga kad će ta kuga završiti, koliko će još života odnijeti i je li njegov vlastiti život ugrožen. Vrlo uzbuđen, Hodža je davao okolišne odgovore, s obzirom da se nije pripremio, pa je zamolio neka mu se da vrijeme potrebno za proučavanje onoga što je zapisano u zvijezdama. Kući se vratio skačući od pobjedničkoga veselja, no nije bio siguran kako bi izmanipulirao Sultana u vlastitom interesu. Stoga je odlučio vratiti me.

On je već dugo znao da sam na otoku; pošto sam pobjegao, on je tri dana ležao prehladen, a zatim je pošao u potragu za mnom; uhvatio mi je trag kod ribara, a kad je malo odriješio kesu, pričljivi mu je brodar otkrio kako me odvezao na Hejbeli. Budući da je znao kako ne mogu pobjeći nikamo dalje s otoka, Hodža me nije slijedio. Kad je rekao da je ovaj sastanak sa Sultanom njegova životna prigoda, složio sam se s njime. Uz to je iskreno priznao da mu je potrebno moje znanje.

Odmah smo počeli raditi. Hodža je bio odlučan, dajući dojam čovjeka koji točno zna što hoće; radovala me ta odlučnost, što sam je kod njega prije tako rijetko viđao. Budući da je znao kako će ga sutradan pozvati, odlučismo kupovati vrijeme. Odmah smo se složili kako ne trebamo davati previše obavijesti i da treba spominjati samo ono što će vjerojatno

biti potvrđeno. Hodžina pronicavost, zbog koje sam mu se toliko divio, odmah ga je dovela do zaključka da su "pretkazanja opsjena, no mogu se dobro uporabiti radi utjecaja na budale". Dok me slušao, čini se da se slagao kako je kuga nesreća koju se može zaustaviti jedino zdravstvenim mjerama. Poput mene, ni on nije nijekao da je epidemija volja Božja, no samo neizravno; s toga razloga čak i mi smrtnici imamo pravo uzeti stvar u svoje ruke i djelovati kako bismo se zaštitili, a da time nećemo uvrijediti Boga. Nije li kalif Omer Pravedni opozvao vojskovođu Ebu Obeida iz Sirije u Medinu kako bi zaustavio širenje kuge? Hodža će savjetovati Sultanu neka ograniči dodire s drugima na apsolutni minimum, radi vlastite sigurnosti. Ne da nismo razmišljali o uvjeravanju vladara da uvede te mjere opreza tako što ćemo mu utjerati u kosti strah od smrti - no bilo je to pogibeljno. Nije se tu radilo samo o strašenju Sultana teoretskim opisima smrti; čak i ako bi ga se dojmilo Hodžino čavrljanje, oko njega je čitava gomila budala koja bi dijelila njegov strah i pomogla mu pobijediti ga; poslije bi te beskrupulozne budale uvijek mogle optužiti Hodžu za nevjeru. Stoga odlučismo ispričovijedati Sultanu priču, oslanjajući se na moje poznavanje književnosti.

Hodžu je najviše mučilo kako odrediti kada bi kuga mogla prestati. Shvatio sam kako moramo početi od podataka o dnevnom broju smrti; kad sam to rekao Hodži, to ga se, izgleda, nije previše dojmilo, ali je pristao zatražiti od Sultana pomoć pri dobivanju tih podataka, no ne otkrivajući pravu svrhu. Ja ne vjerujem previše u matematiku, no što drugo možemo?

Idućeg jutra je pošao u carsku palaču i u grad pogođen kugom. Ja sam

se bojava kuge jednako koliko i prije, no neumorno gibanje običnoga života, žarka čežnja da se nešto dobije od svijeta (makar i u maloj mjeri) učiniše da mi se zavrti u glavi. Bio je svjež, malko vjetrovit ljetni dan; dok sam se motao među mrtvima i umirućima, pomislih kako su već godine prošle otkad sam bio kadar toliko se radovati životu. Pošao sam u dvorište džamije, zapisao na komad papira broj ljesova, pa prošao kroz više različitih četvrti, nastojeći uspostaviti vezu između onoga što sam vidio i broja mrtvih; nije bilo lako pronaći smisao u svim tim kućama, ljudima, gomili, veselju i tuzi. Čudno, ali moj su pogled privlačile samo pojedinosti tuđih života: sreća, bespomoćnost, ravnodušnost ljudi koji žive u vlastitim domovima sa svojim obiteljima i prijateljima.

Pred podne prijedoh na drugu obalu Zlatnoga Roga, u europsku četvrt Galatu; otrovan gomilom i leševima lutao sam po sirotinjskim kavanama, oko gatova; stidljivo sam pušio duhan, jeo u skromnoj krčmi jednostavno iz želje da razumijem; šetao sam bazarima i trgovinama. Želio sam urezati u pamet svaku pojedinost kako bih mogao doći do nekakvoga zaključka. Kući sam se vratio nakon sumraka i poslušao Hodžine vijesti s Dvora.

Dobro je prošlo. Priča koju smo izmislili duboko se dojmila Sultana. Njegov je um prihvatio zamisao da je kuga poput đavla koji ga pokušava prevariti uzimajući ljudsko obličje; odlučio je ne puštati strane ljude u palaču; dolasci i odlasci strogo će se nadzirati. Kad su Hodžu upitali kada i kako će kuga prestati, on je govorio toliko mnogo i tako žestoko da je Sultan sa strahom rekao kako vidi Azrijela, anđela smrti, kako poput pijanca posrće nad gradom; uzet će za ruku i povesti sa sobom svakoga

na koga mu padne pogled. Hodža ga brzo ispravi: ne zove Azrijel ljude u smrt, nego sam Nečastivi; i nije pijan, nego krajnje lukav. Kako smo i planirali, Hodža je vrlo jasno rekao da treba krenuti u sveti rat protiv Nečastivoga. Da bi se razabralo kada će kuga u miru napustiti grad, bitno je motriti njezino kretanje. Premda je među njegovom svitom bilo i onih koji su govorili da zametnuti rat protiv kuge znači suprotstavljati se Bogu, Sultan na to nije obratio pozornost; poslije je pitao o svojim životinjama; hoće li demon kuge nauditi njegovim jastrebovima, njegovim sovama, lavovima, majmunima? Hodža hitro odgovori kako đavo ljudima dolazi u ljudskom obliku, a životinjama u obliku miša. Sultan naredi da iz udaljena grada, koji nije pogođen kugom, dovedu odmah pet stotina mačaka, a da se Hodži na raspolaganje stavi onoliko ljudi koliko mu je potrebno.

Odmah smo rasporedili na sva četiri kraja Istanbula dvanaesticu koja nam bijahu dodijeljena, kako bi prolazili kroza svaku četvrt i javljala nam o broju smrtnih slučajeva i svemu ostalom što opaze. Na našem smo stolu rasprostrli grubi plan Carigrada što sam ga ja nacrtao, kopiravši ga iz knjiga. Sa strahom i nasladom noću smo na planu bilježili gdje se kuga pojavila, podcrtavajući nalaze koje ćemo predložiti Sultanu.

Isprva nismo bili optimistični. Kuga se vukla gradom poput besciljne skitnice, ne kao lukavi demon. Jednoga je dana uzela četrdeset života u četvrti Aksaraju, a sutradan je pogodila Fatih, izbila nenadano na suprotnu obalu, u Topani i Džihangiru; idućeg smo dana očekivali, no ona jedva da je i dotaknula ta mjesta; zatim prošavši kroz Zejrek, uđe u naš dio grada iznad Zlatnoga Roga, gdje uze dvadeset života. Ništa

nismo mogli zaključiti iz broja i smještaja smrtnih slučajeva: jednoga dana umrlo bi petsto ljudi, idućeg samo stotinu. Izgubili smo puno vremena prije no što smo shvatili kako nam nije važno znati gdje kuga usmrćuje svoje žrtve, nego gdje su se zarazile.

Sultan je opet pozvao Hodžu. Pomno smo razmislili i zaključili da treba reći kako kuga hara u nagužvanim tržnicama, na bazarima gdje ljudi varaju jedan drugoga, u kavanama gdje sjede blizu jedan drugome i ogovaraju. On ode i vrati se navečer.

Hodža mu je rekao. "Što nam je činiti?" pitao je Sultan. Hodža mu je savjetovao ograničiti kretanje na tržnicama i u gradu fizičkom silom: glupani oko vladara odmah su se usprotivili, naravno: kako će se grad hraniti; ako stanu poslovi, stat će i sam život; vijest o kugi koja luta u ljudskom obličju uplašit će sve koji to čuju; pomislit će da je došao Sudnji dan, pa će svatko grabiti što može; nitko ne želi biti zatočen u četvrti gdje vlada kuga - izbit će pobuna. "Imaju pravo", izjavi Hodža. U taj tren neka budala upita gdje će se pronaći dovoljno ljudstva da bi se nadziralo toliko silno pučanstvo; Sultan se na to razbjjesni; svi su se ustrašili kad je kazao kako će kazniti svakoga tko se usudi sumnjati u njegovu moć. U bijesu je naložio neka se Hodžine preporuke odmah provedu u djelo. Dvorski zvjezdoznanac Sitki-efendija, oštra jezika kad je riječ o Hodži, podsjeti ga kako još nije rekao kada će kuga ostaviti Istanbul. Pobjavši se kako bi se Sultan mogao njemu prikloniti, Hodža reče kako će pri idućem posjetu donijeti kalendar.

Plan na stolu napunili smo oznakama i brojkama, no nismo našli nikakvu

logiku u kretanju kuge gradom. Sultan je već stavio na snagu preporučene mu zabrane, koje su se provodile već tri dana. Janjičari su čuvali ulaze na tržnice, glavne ulice i pristaništa, zaustavljajući prolaznike i ispitujući ih: "Tko ste vi? Kamo idete? Odakle dolazite?" Slali su uplašene i iznenađene putnike i dokonike natrag njihovim kućama, da ih ne bi zahvatila kuga. U vrijeme kad smo izviješteni kako se smanjila aktivnost na Velikom bazaru i Unkapiju, proučavali smo brojke o smrtnim slučajevima što smo ih ispisali na vrpce papira i pribili ih na zidove. Prema Hodžinu mišljenju, uzalud smo čekali da se kuga počne gibati prema nekoj logici; prema tome, ako želimo sačuvati žive glave, moramo smisliti nešto što će odvratiti Sultanovu pozornost.

Otprilike je u to vrijeme uveden sustav dozvola. Janjičarski je aga izdavao dozvole kretanja onima čiji se rad držao nužnim za nastavak osnovne trgovine i prehranu grada. Upravo kad sam prvi put počeo uviđati pravilnost u rasporedu i broju smrtnih slučajeva, dobili smo obavijest da Aga od toga dobiva puno mita, a mali trgovci, koji ne mogu ili ne žele podmićivati, spremaju se dići pobunu. Dok mi je Hodža govorio kako veliki vezir Köprülü planira urotu zajedno s malim trgovcima, prekinuli ga kako bih ga izvijestio o obrascu smrti i rekao mu kako se kuga polako povlači ili se već povukla iz predgrađa i sirotinjskih četvrti.

To što sam kazao nije ga baš uvjerilo, no prepustio mi je pripremu kalendara. Reče mi kako je napisao za Sultana, kako bi mu odvratio pozornost, priču tako besmislenu te nitko iz nje neće moći ništa zaključiti. Nakon nekoliko me dana upitao je li moguće načiniti priču koja nema pouke ni značenja, osim pukog užitka pri čitanju odnosno slušanju.

"Poput glazbe?" upitah, a Hodža me začuđeno pogleda. Raspravljali smo o tome i zaključili kako idealna priča za tu svrhu treba početi nevino kao bajka, u sredini biti strašna poput noćne more, a zaključak mora biti žalostan kao u ljubavne priče što završava rastankom ljubavnika. Noć prije njegova ponovnog polaska u carsku palaču veselo smo čavrljali i hitro radili. U susjednoj je sobi naš prijatelj, ljevoruki krasnopolisac, ispisivao čistopis pripovijesti koju Hodža još nije bio uspio dovršiti. Negdje pred jutro, rabeći ograničene brojke što su mi bile na raspologanju, zaključio sam iz jednadžbi oko kojih sam se puna dva dana mučio da će kuga uzeti posljednje živote na tržnicama i ostaviti grad za dvadeset dana. Hodža me nije pitao na čemu temeljim takav zaključak, već samo pripomenu kako je dan spasa odveć daleko, pa mi naloži neka izmijenim kalendar za dvotjedno razdoblje i skrijem trajanje drugim brojkama. Sumnjao sam da će to uspjeti, no učinih kako mi bje rečeno. Hodža tada sastavi kronograme u stihovima za neke datume i baci ih u ruke krasnopoliscu, koji je upravo dovršavao svoj posao; reče mi neka nacrtam ilustracije uz neke stihove. Negdje pred podne - uzrujan, potišten i prestrašen - on hitro uveza traktat modrim omotom sa žilicama i ode s time. Prije polaska mi je rekao kako se manje uzda u kalendar nego u sve one pelikane, krilate bikove, crvene mrave i majmune koje govore, kojima je napučio svoju priču.

Navečer se vratio ushićen; razigrano veselje je vladalo u sljedeća tri tjedna, tijekom kojih je posve uvjerio Sultana u ispravnost svojih pretkazanja; u početku je kazao: "Sve je moguće." Prvog se dana i nije previše nadao; nekolicina iz Sultanove svite čak su se smijali slušajući njegovu priču, što ju je kazivao mladić lijepa glasa. Naravno da su to

činili s namjerom da ponize Hodžu i bace ga u Sultanovu nemilost, no vladar zatraži tišinu i prekori ih; Hodžu je tek upitao na kojim znakovima zasniva svoj zaključak da će se kuga povući u roku od dva tjedna. Hodža odgovori da je sve sadržano u pripovijesti (koju nitko nije mogao razumjeti). Zatim, kako bi zadovoljio cara, on se gradio kao da su mu vrlo mile mačke svake vrste i boje što su ih dopremili lađom iz Trabzona, što su sada vrvjele unutarnjim dvorištima i svim sobama velike carske palače.

Ispričao mi je kako se u vrijeme njegova drugoga dolaska Dvor podijelio na dva tabora: u jednom - u kojem je bio i dvorski zvjezdoznanač Sitki-efendija - željeli su ukinuti sve zabrane kojima je bio podvrgnut glavni grad; drugi su pak držali Hodžinu stranu, govoreći: "Neka grad prestane i disati ako treba! Neka prestane udisati kugu što je demon širi po njemu!" Pun nade motrio sam kako je svakoga dana sve manje umrlih od kuge, no Hodža se i dalje tjeskobno bojao, jer se šaputalo kako je prva skupina postigla sporazum s Köprülüom. Sultan je pak bio temeljito preplašen svim tim makinacijama, pa je tražio duševni mir u društvu svojih mačaka.

Koncem drugoga tjedna grad se više gušio od mjera opreza nego od kuge; sa svakim je danom umiralo sve manje ljudi, no samo smo mi i oni što su, poput nas, pratili broj smrtnih slučajeva to shvaćali. Proširile su se glasine o gladi; moćni je Carigrad nalikovao napuštenu gradu; Hodža mi je pričao o tome, jer ja nikad nisam izlazio iz našeg dijela grada; mogla se osjetiti zdvojnost ljudi što ih je kuga gušila iza svih tih zatvorenih prozora i lijesova - ljudi što su čekali neki predah od kuge i

smrti. Dvor je također bio u stanju iščekivanja; svaki put kad bi pehar pao na pod ili se netko glasno nakašljao, gomila mudrijaša unaprijed bi provalili, šapćući kao jedan: "Da vidimo koju će odluku Sultan danas donijeti." Bili su histerični kao sve bespomoćne duše koje čeznu da se nešto dogodi - što god to bilo. Hodžu je pomela ta uzrujanost; pokušao je objasniti vladaru kako se kuga postupno povlači, da su sva njegova predviđanja bila točna, no nije na njega uspijevaao ostaviti dublji dojam, pa je na koncu bio prisiljen opet govoriti o životinjama.

Dva dana poslije bio je kadar na temelju brojenja u džamijama zaključiti kako se epidemija posve povukla, no Hodžina je radost toga petka bila više rezultat činjenice što se skupina očajnih trgovaca sukobila s janjičarima što su čuvali ceste, te što je druga skupina janjičara, nezadovoljna preventivnim mjerama, udružila snage s nekoliko glupih imama što su propovijedali u džamijama te vucibatinama željnim plijena i drugim dokonicima, koji su tvrdili kako je kuga volja Božja u koju se nitko ne smije miješati. No nemiri su ugušeni prije no što su izmakli nadzoru. Pošto je islamski šeik izrekao svoju presudu, dvadeset je ljudi smjesta smaknuto - možda zato da bi događaji izgledali važniji no što su uistinu bili. Hodža je bio presretan.

Iduće je večeri navijestio svoju pobjedu. Više se nitko na Dvoru nije mogao buniti i tražiti da se ukinu preventivne mjere; kad je pozvan janjičarski aga, spomenuo je pristaše pobunjenika na Dvoru; Sultan se razljutio; skupina čija je nesnošljivost neko vrijeme Hodži otežavala život raspršila se kao jato jarebica. Neko se vrijeme pričalo da će veliki vezir poduzeti oštre mjere protiv pobunjenika, za koje se prije držalo da su s

njime u dosluhu. Hodža je s očitim zadovoljstvom izvijestio kako je i u tom pogledu utjecao na cara. Ljudi koji su suzbili pobunu nastojali su uvjeriti Sultana kako je kuga jenjala. I kazivali su istinu. Vladar je pohvalio Hodžu kao nikad prije; pokazao mu je majmune što ih je dao dovesti iz Afrike u kavezu načinjenu po narudžbi. Dok su gledali majmune, čija prljavština i bezobrazluk su se gadili Hodži, vladar ga upita jesu li oni kadri naučiti govoriti kao što to mogu papige. Okrenuvši se sviti, Sultan izjavi kako ubuduće želi Hodžu češće viđati uza se, jer se kalendar što ga je izradio pokazao točnim.

Jednoga petka, mjesec dana poslije, Hodža je imenovan dvorskim zvjezdoznancem; postao je i više od toga: Sultan je otišao u džamiju Aju Sofiju na molitvu petkom u kojoj je čitav grad sudjelovao kako bi se zahvalio Bogu za kraj kuge, a Hodža je išao odmah iza njega; mjere opreza bijahu ukinute; i ja sam bio među zahvalnim i veselim mnoštvom što je zahvaljivalo Bogu i Sultanu. Dok je Sultan prolazio ispred nas, jašući na konju, pučanstvo se deralo iz petnih žila; bili su veseli do ludila, gurali su se i laktarili; gomila se podiže poput golema vala, ali je janjičari potisnuše unatrag; na trenutak me gomila stisnula uza stablo; kad sam se, probivši se laktovima kroz gužvu, progurao u prve redove, našo se licem u lice s Hodžom, koji je koračao četiri-pet koraka ispred mene, djelujući sretno. Pogledao je u stranu, kao da me ne poznaje. U toj nevjerojatnoj buci, najednom podlegavši (glupo) općem oduševljenju, povjerovao sam na trenutak da me Hodža nije vidio i da će, ako viknem iz petnih žila, postati svjestan moje nazočnosti te me izbaviti od gomile, pa ću se moći pridružiti sretnome mimohodu onih što u rukama drže uzde pobjede i vlasti! Nije da sam želio uzeti udjela u trijumfu ili primiti

nagradu za ono što sam učinio; moj je osjećaj bio posve drugačiji: želio sam biti uz Hodžu, jer ja sam on! Odijeljen od stvarnoga sebe, gledao sam samoga sebe izvana, baš kao u mojim tako čestim noćnim morama. Nisam želio doznati identitet te druge osobe u kojoj sam se nalazio; jedino sam želio - gledajući sama sebe kako prolazi ne prepoznajući me - pridružiti mu se što je prije moguće. No jedan me grubi vojnik gurnuo svom snagom natrag među mnoštvo.

OSMO

U nekoliko tjedana nakon povlačenja kuge Hodža ne samo što je imenovan dvorskim zvjezdoznancem, nego je sa Sultanom razvio tako blizak odnos kakav se nikad prije nismo nadali da će razviti; veliki vezir je nakon neuspjeha manje pobune uvjerio caricu majku da njezina sina valja izbaviti od bedaka što ga okružuju; naime, i trgovci i janjičari držahu kako je ta gomila mudrijaša koji zavode Sultana svojim ispraznim besmislicama odgovorna za nevolje. Stoga su, kad je klika bivšega dvorskoga zvjezdoznanca Sitki-efendije (za koga se pričalo kako je sudjelovao u uroti) istjerana s Dvora u izgnanstvo ili na niže položaje, njihove su dužnosti također pale Hodži u udjel.

Sad je već svakoga dana pohodio jednu od palača u kojima je povremeno stolovao Sultan, razgovarajući satima s njime u vrijeme što ga je vladar odvojio posebno za njega. Vraćajući se kući, Hodža bi mi uvijek pripovijedao o tim razgovorima, ushićen i pobjednički raspoložen; svakoga bi jutro car prvo zatražio od njega tumačenje njegova sna prethodne noći. Od svih službi što ih je Hodža preuzeo ta mu je

vjerojatno bila najdraža: kad je Sultan jednoga jutra žalosno priznao kako te noći ništa nije sanjao, Hodža predloži da će protumačiti nečiji drugi san; pošto je car to rado prihvatio, carska se garda razleti da pronađe nekoga tko je imao dobar san i privede ga pred cara; tako se uobičajilo svakoga jutra tumačiti jedan san. U ostalo vrijeme, dok su šetali vrtovima, u sjeni lovora i topola, ili plovili barkama po Bosporu, razgovarali su o životinjama što ih je Sultan toliko volio te -naravno - o izmišljenim stvorovima. No Hodža je sa Sultanom načinjao i druge teme i revno mi to prepričavao: što uzrokuje struje u Bosporu? Kakve se korisne spoznaje mogu izvući iz sustavna promatranja i proučavanja ponašanja mrava? Odakle (osim iz Boga) magnet izvlači svoju snagu? Kakvo je značenje titranja zvijezda? Može li se u običajima nevjernika pronaći išta osim nevjere - išta vrijedno znanja? Može li se izumiti oružje koje bi raspršilo neprijatelje u strahu i trepetu? Pošto bi dorekao priču o tome kako ga je Sultan pažljivo slušao, Hodža bi pohitao k stolu i tamo risao nacрте na skupu, tešku papiru; risao je nacрте oružja: dugocijevnoga topa, samoopaljivog mehanizma, ratnih strojeva, prikaza koje su tjerale misli na sotonske zvijeri; zvao me neka vidim strahotu tih slika što su se uskoro imale obistinuti.

A ipak sam želio s Hodžom imati udjela u tim snovima. Možda je zato moj um još plutao danima kuge, kad smo iskusili ono strašno bratstvo. Cijeli je Istanbul u Aji Sofiji pobožno zahvaljivao na prestanku kuge, no bolest se još nije bila posve povukla iz grada. Ujutro, dok je Hodža hitao u carsku palaču, ja sam tjeskobno lunjao gradom, brojeći sprovode što su se i dalje otpravljali iz malih džamija po četvrtima, s niskim minaretima; crveni crijep krovova tih skromnih bogomolja nerijetko

bijaše obrastao mahovinom; s razloga što ih ni sam nisam shvaćao, nadao sam se kako bolest neće napustiti grad i nas.

Dok je Hodža kazivao kako je utjecao na Sultana, pričao o svojoj pobjedi, ja sam mu tumačio kako epidemija još nije završena te kako se - budući da su mjere opreza ukinute - svakoga dana može vratiti. On bi me bijesno ušutkivao, tvrdeći kako sam ljubomoran na njegov uspjeh.

Shvatio sam: on je sada carski astrolog, Sultan mu svakoga jutra govori svoje snove, on je kadar nagovoriti Sultana da ga sluša bez cijele svite budala naokolo; to je ono što je petnaest godina čekao - to je njegova pobjeda! No zašto govori o pobjedi kao da je ona samo njegova? Kao da je zaboravio kako sam ja predložio mjere protiv kuge, ja sam pripremio kalendar koji se i nije pokazao tako točan, ali je primljen kao da jest; što me još više smetalo jest to da se sjećao samo da sam bio pobjegao na otok, a zaboravljao je okolnosti pod kojima me žurno vratio.

Možda je bio u pravu; možda su se moji osjećaji uistinu dali svesti na zavist; no ono što nije shvaćao jest da su to bili bratski osjećaji. Želio sam da to shvati, no kad sam ga gonio da se sjeti kako smo onih dana prije kuge sjedili zajedno na dva kraja istoga stola poput dvojice starih momaka koji nastoje zaboraviti dosadu usamljenih noći, kad sam ga podsjećao kako smo se ponekad on ili ja bojali, no kako smo toliko toga naučili iz tih strahova, kad sam mu priznao kako su mi te noći nedostajale čak i za mojega samovanja na otoku, on me slušao s prijezirom; tako je slušao sve što sam mu govorio - kao da je bio tek svjedokom mojega licemjerja što izbija na površinu u igri u kojoj on nije uzeo udjela; nije mi davao nade, nije izustio ništa što bi mi davalo znak

da ćemo se vratiti onim danima što ih proživjesmo kao braća.

Lutajući od jedne četvrti do druge sada sam uviđao kako se kuga, unatoč ukidanju ograničenja kretanja (kao da ne želi baciti sjenu na ono što je Hodža zvao "pobjedom"), polako povlači iz grada. Ponekad sam se pitao zašto se osjećam usamljen i tužan videći da se mračni strah od smrti povlači iz naše sredine i odlazi. Ponekad sam želio razgovarati, ne o Sultanovim snovima ni o planovima što mu ih je Hodža iznosio, nego o našim prijašnjim zajedničkim danima: već dugo sam spreman stajati uz njega, čak i uza strah od smrti; spreman sam čak i suočiti se sa strašnim zrcalom, što ga je skinuo sa zida. No Hodža se već dugo odnosi prema meni s prijezirom, ili se pravi da je tako; što je još gore, katkad mi se činilo da ga ne zanimam čak ni tako.

Tu i tamo, kako bih ga podsjetio našega nekadašnjega sretnog zajedničkog života, rekao bih mu kako je došlo vrijeme da opet zajedno sjednemo za stol. Kao radi primjera, pokušao sam jednom-dvaput pisati; kad sam mu pročitao stranice što sam ih ispunio pretjeranim opisima straha od kuge, o želji za činjenjem zla proizašlom iz straha, o mojim dopola ispriповijedanim strahovima - on me nije čak ni slušao. Izrugujući mi se, crpeći svoju snagu više iz moje bespomoćnosti nego iz svoje pobjede, reče mi kako je već tada shvatio kako cijelo to naše pisanje nije ništa drugo doli besmislica; tada se igrao tih igara iz dosade, samo da vidi kako će to završiti, a i zato jer je želio mene podvrgnuti kušnji; kako bilo da bilo, vidio je kakav sam ja čovjek onoga dana kad sam pobjegao od njega vjerujući da je on zaražen kugom. Ja sam zao, loš! Postoje dvije vrste ljudi: pravednici, poput njega, i krivci, kao što sam ja.

Nisam ništa odgovorio na te njegove riječi, nastojeći ih pripisati opijenosti pobjedom. Um mi bijaše oštar kao uvijek; jer kad sam uhvatio sama sebe kako se ljutim na te banalnosti, znao sam da nisam izgubio sposobnost za bijes, ali činilo se da nisam znao kako odgovoriti na njegove provokacije, niti kako ga dalje voditi, kako ga uhvatiti u zamku. Za dana što sam ih proveo u bijegu od njega na otoku Hejbeliju shvatio sam da sam izgubio iz vida svoj cilj. Što će mi koristiti ako se vratim u Mletke? Nakon petnaest godina moj je um prihvatio činjenicu da mi je majka umrla, da je zaručnica izgubljena za mene, jer se udala i zasnovala obitelj; nisam više želio misliti o njima, pojavljivale su se sve rjeđe u mojim snovima; štoviše, nisam se više vidio među njima u Mlecima, kao prvih godina, nego sam sanjao da one žive sa mnom u Istanbulu, u našoj sredini. Znao sam da - vratim li se u Mletke - neću moći nastaviti svoj život ondje gdje se prekinuo. U najboljem bih slučaju mogao početi iz početka, početi novi život. Nisam više ćutio žara za pojedinosti toga mojega prijašnjeg života, osim u vezi s jednom ili dvjema knjigama što sam ih kanio napisati o Turcima i svom životu u ropstvu.

Katkad sam pomišljao kako se Hodža prema meni ophodi prezrivo jer osjeća kako nemam ni zemlje ni svrhe, jer zna kako sam slab; no katkad sam sumnjao da on čak i toliko razumije. Svakoga je dana bivao toliko obuzet pričama što ih je pripovijedao Sultanu, opijen slikom budućih pobjeda toga nevjerojatnog oružja o kojemu je sanjao i govorio kako će njime konačno pridobiti Sultana - da vjerojatno nije čak ni shvaćao što ja mislim. Uхватih se kako sa zavišću gledam na to posvemašnje Hodžino

samozadovoljstvo. Volio sam ga, volio sam taj lažni ushit što ga je bio obuzeo od pretjerana pobjedničkog osjećaja; volio sam njegove planove koji se nikad ne ostvaruju niti dovršavaju, način kako je stalno govorio da će uskoro imati Sultana u šaci. Nisam mogao priznati (čak ni samome sebi), da sam imao takvih misli, no dok sam slijedio njegove pokrete, njegove dnevne aktivnosti, ponekad bi mnome ovladavao osjećaj kako promatram samoga sebe. Promatrajući dijete ili mladu osobu, odrastao čovjek ponekad promatra vlastito djetinjstvo ili mladost s ljubavlju i znatiželjom; eto, moji strah i znatiželja bijahu od te vrste. Često mi je dolazilo u pamet kako me ono zgrabio za stražnju stranu vrata i rekao: "Ja sam postao ti." No kad bih ga podsjetio na te dane, Hodža bi me prekinuo i počeo prepričavati što je toga dana govorio Sultanu kako bi povjerovao u njegovo nevjerovatno oružje, ili detaljno opisivao jutro kad je zaveo Sultanov um tumačeći mu san.

I sâm sam želio vjerovati u sjaj tih uspjeha koji su tako slatko zvučali kad ih je on prepričavao. Ponekad bi se dogodilo da bih, ponesen vlastitom bezgraničnom maštom, rado stavio sebe na njegovo mjesto i povjerovao njegovim pričama. Tada bih volio njega i sebe - nas; otvorenih usta kao glupan, slušao bih njegove nevjerovatne, lažne bajke, utopivši se u njegovu govoru; vjerovao bih kako o tim divnim danima koji će doći govori kao o cilju za kojim ćemo zajedno ići.

Tako sam mu se pridružio u tumačenju vladarevih snova. Hodža je odlučio navesti dvadesetjednogodišnjega cara da preuzme jači nadzor nad vladavinom. Stoga je protumačio Sultanu kako su usamljeni konji što ih često viđa u snovima kako divlje galopiraju nesretni jer nemaju

jahača; reče mu i da su vukovi što nemilosrdno zabadaju zube u grla žrtava sretni, jer su sami sebi dovoljni; kako ga starice što plaču i lijepo slijepo djevojke i stabla čije su lišće sprale crne kiše zovu u pomoć; kako sveti pauci i ponosni jastrebovi simboliziraju vrlinu neovisnosti. Htjeli smo da se Sultan zainteresira za našu znanost pošto čvrsto uzme vlast u svoje ruke; čak smo i njegove noćne more iskorištavali za to. Za dugih, iscrpljujućih noći na lovačkim izletima Sultan bi (kao većina ljudi što vole lov) sanjao da je on sam lovina ili bi, bojeći se izgubiti prijestolje, u snovima vidio sebe na prijestolju kao dijete; Hodža bi mu tada tumačio kako će na prijestolu ostati zauvijek mlad, ali samo tako što će načiniti oružje nadmoćno onome što ga posjeduju naši uvijek budni neprijatelji, bit će siguran od izdaje. Sultan usni kako je njegov djed Sultan Murat dokazao svoju snagu presjekavši magarca nadvoje jednim jedinim udarcem mača, i to tako da su dvije polovice presječena magarca nastavile odvojeno trčati, udaljavajući se jedna od druge; sanjao je kako je nadžak-baba imenom Kasem-Sultana, njegova baka, ustala iz groba da bi zadavila njega i njegovu majku, skočivši na njega gola golcata; kako su umjesto platana na hipodromu izrasle smokve, no umjesto voća na granama su visjeli krvavi leševi; da su ga progonili zli ljudi čija su lica nalikovala njegovu vlastitom; htjeli su ga strpati u vreću što su je nosili sa sobom i ugušiti ga; sanjao je i vojsku kornjača sa svijećama na leđima, a plamenovi tih svijeća iz nekoga se razloga nisu gasili na vjetru; te su kornjače ušle u more sa strane Üsküudara i krenule ravno prema carskoj palači. Mi smo nastojali protumačiti sve te snove (koje sam strpljivo i radosno bilježio u knjigu i razvrstavao); tumačili smo ih na korist znanosti i nevjerojatnog oružja što ga moramo izgraditi, misleći koliko griješe dvorani koji šapuću kako Sultan zanemaruje vladarske

dužnosti, jer u glavi nema ništa osim lova i životinja.

Prema Hodži, postupno smo uspijevali utjecati na njega, ali ja više nisam vjerovao da ćemo uspjeti. Hodža bi ishodio njegovo obećanje glede novog oružja, osnutka zvjezdarnice ili doma znanosti, no nakon noći i noći žarkoga snovanja projekata, prošli bi mjeseci prije no što bi uopće makar jednom uspio ozbiljno porazgovarati sa Sultanom o tim temama. Godinu nakon kuge, kad je umro veliki vezir Köprülü, Hodža je iznašao novu izliku za optimizam: Sultan je oklijevao provoditi svoje planove jer se bojao Köprülüjeve moći i osobe; a sada, kad je veliki vezir umro te ga naslijedio njegov sin, manje moćan od oca, došlo je doba kad možemo od Sultana očekivati smione odluke.

No na njih smo čekali iduće tri godine. Izluđivala me Sultanova neaktivnost. Vladara su posve zaokupljali njegovi snovi i lovački pohodi, no Hodža je još polagao nade u njega. Svih tih godina čekao sam kad će izgubiti nadu i postati poput mene! Makar nije više toliko govorio o "pobjedi" kao prije i nije više ćutio ushit što ga je držao u mjesecima što su slijedili nakon povlačenja kuge, još je održavao na životu svoj san o danu kad će uspjeti navesti Sultana na ono što je zvao svojim "velikim planom". Za to se uvijek može naći izgovor: odmah nakon velikoga požara koji je pretvorio Carigrad u ruševine, Sultanova izdašna ulaganja u velike osnove dale su prigodu njegovim neprijateljima za kovanje urote čija je svrha bila srušiti ga s vlasti i umjesto njega na prijestol dovesti njegova brata; Sultanu su ruke za sada vezane, jer je vojska otišla na pohod na zemlju Huna; iduće smo godine očekivali kako će povesti opći napad na Nijemce; na koncu, valjalo je još dovršiti izgradnju nove

Validove džamije, kamo je Hodža često odlazio prateći cara i njegovu majku, Turhan-Sultanu, a na tu se gradnju trošilo mnogo novca; naposljetku, bili su tu i bezbrojni lovački izleti, u kojima ja nisam sudjelovao. Čekajući kod kuće Hodžine povratke iz lovova, pokušavao sam slijediti njegove upute i iznaći oštroumne zamisli za "veliki plan" ili "znanost", lijeno drijemajući dok sam okretao stranice njegovih knjiga.

Nije me više zabavljalo čak ni maštati o tim nacrtima; malo mi je bilo stalo do njihovih rezultata - ako ih ikada bude. Hodža je znao isto toliko dobro koliko i ja da nije bilo ničega značajnog u našim mislima o astronomiji, zemljopisu, pa čak ni prirodnim znanostima za naših prvih zajedničkih godina; satovi, instrumenti i modeli ležahu zaboravljeni u kutu, dugo već predani hrđanju. Sve smo odgađali do neizvjesnoga dana kad ćemo se moći početi baviti nečim što smo zvali "znanošću"; nismo imali u ruci neki veliki plan koji bi nas spasio od propasti, nego smo samo maštali o takvome planu. Kako bih povjerovao u takvu bijednu opsjenu (koja me ni za trenutak nije mogla zavarati), a i kako bih potaknuo u sebi neku vrstu drugarstva spram Hodže, ponekad sam pokušavao njegovim očima čitati stranice što sam ih prevrtao i staviti se na njegovo mjesto, dok su mi nasumce na pamet padale različite misli. Kad bi se vratio iz lova, gradio bih se kao da sam iznašao novu istinu o temi koju mi je već bio ostavio da na njoj iskušavam svoj um; rekao bih kako će moje iznašašće baciti novo svjetlo na tu pojavu i posve izmijeniti naše dotadašnje shvaćanje; govorio bih: "Uzrok plime i oseke povezan je s toplinom rijeka koje se izlijevaju u more", ili: "Zemlja se okreće oko Sunca, a Sunce se okreće oko Mjeseca." Skidajući prašnjavu lovačku odjeću, Hodža bi mi na to uvijek odvrtao istim odgovorom, od kojega

bih se smiješio s ljubavlju: "A ovi kreteni ovdje čak ni to ne shvaćaju!"

Zatim bi puknuo od bijesa te bi njegov gnjev povukao i mene; satima bismo bjesnjeli zbog toga što je car gubio vrijeme loveći omamljena vepra, ili što je - kakve li gluposti! - prolijevao suze zbog kunića što su ga rastrgali njegovi hrtovi. Hodža bi preko volje priznao kako je ono što je rekao Sultanu za vrijeme lova ulazilo na jedno uho, a izlazilo na drugo; sav bijesan, pitao se opet i opet kada će ti kreteni napokon shvatiti istinu. Je li slučaj što je toliko budala na jednom mjestu, ili je to nužnost? Zašto su svi tako glupi?

Tako je s vremenom došao do zaključka da mora početi iznova raditi na onome što je zvao "znanošću", ovoga puta kako bi razumio njihove umove. Budući da me to podsjećalo na one meni tako drage dane kad smo zajedno sjedili za stolom i - gnušajući se jedan drugoga - bili jedan drugome toliko slični, iščekivao sam jednako željno kao Hodža da se počnemo baviti "znanošću", no nakon nekoliko početnih pokušaja shvatili smo kako stvari više nisu kakve su bile.

Kao prvo, s obzirom da nisam znao kako bih ga vodio ili zašto bih to trebao raditi, jednostavno ga nisam mogao pritiskati. Što je još važnije, osjećao sam njegove patnje i poraze kao svoje vlastite. Jednom sam ga prigodom podsjetio na glupost ovdašnjih ljudi, dajući pretjerane primjere, kako bi se on od toga osjetio jednako osuđenim na propast kao i oni (iako ja nisam tako mislio); promatrao sam njegove reakcije. Premda mi se žestoko usprotivio, rekavši kako neuspjeh nije neizbježan ako se djeluje hitro i odlučno i ako se čovjek posveti svom zadatku - ako,

primjerice, budemo mogli ostvariti nacrt tog oružja, još možemo preokrenuti kotač povijesti što nas sada pritišće odostraga, i premda me usrećio govoreći ne o svojim, nego o "našim" planovima (kako je činio samo kad je bio očajan) - unatoč svemu se strašno bojao neizbježnoga poraza. Zamišljao sam ga kao siročić; volio sam njegov bijes i tugu jer su me podsjećali na moje prve godine ropstva; i želio sam biti poput njega. Dok smo koračali sobom što gleda na prljave, blatnjave ulice pod tamnom kišom ili isprane, treperave svjetiljke što još gore u nekim kućama na obalama Zlatnoga Roga, kao da tamo tražimo neku najavu, neki novi znak koji bi podupro njegove nade - na trenutke mi je izgledalo kao da to što korača sobom u teškoj mucu nije Hodža, nego moja vlastita mladost. Osoba koja je nekoć bila ja ostavila me i otišla, a ja sada drijemam u kutu i ljubomorno ga žudim, kao da ću u njemu ponovno naći sav svoj izgubljeni žar.

No napokon se umorih od tog entuzijazma što se neprestance obnavljao. Pošto je Hodža postao dvorski zvjezdoznanac, njegovo se imanje u Gebzeu uvećalo i prihodi su nam porasli. Nije više morao raditi ništa nego s vremena na vrijeme pročavrljati sa Sultanom. Ponekad bismo otišli u Gebze, obišli oronule mlinove i sela gdje su nas prvo pozdravljali oštri ovčarski psi; provjerili bismo prihode, pregledali račune, nastojeći utvrditi za koliko nas je nadglednik prevario. Za Sultana smo pisali za bavne traktate, katkada smijući se, no najčešće stenjući od dosade; eto, to smo radili. Da ja nisam navaljivao, on vjerojatno ne bi dogovarao interludije kad smo spavali s raskošno namirisanim bludnicama, nakon traćenja mnogih dana.

Ono što ga je uzrujavalo bio je car, koji je - ohrabren odsutnošću vojske i njezinih zapovjednika, koji su napustili grad radi njemačke kampanje ili napada na kretsku tvrđavu, a i zato što ga njegova majka više nije mogla natjerati da sluša - opet oko sebe okupio sve one brbljave mudrijaše, lakrdijaše i lažljivce što su bili prognani s Dvora. Stoga, da bi se izdvojio od tih licemjera na koje je gledao s mržnjom i gađenjem, da bi ih natjerao prihvatiti njegovu nadmoć, Hodža je odlučio ne miješati se s njima; no budući da je Sultan inzistirao, nije mu bilo druge nego razgovarati s njima i slušati njihove rasprave. Nakon takvih sastanaka, na kojima se raspravljalo imaju li životinje dušu ili nemaju (i ako imaju, koje), te koje će ići u pakao, a koje u raj, jesu li školjke muške ili ženske, je li Sunce svakoga jutra novo Sunce, ili isto, koje zalazi, pa noću prolazi s druge strane, on bi se vraćao očajan u pogledu budućnosti, govoreći kako će Sultan, ne budemo li brzo djelovali, uskoro biti izvan njegova dohvata.

Budući da je govorio o "našim" planovima i "našoj" budućnosti, vrlo sam ga rado slijedio. Pokušavajući jednom dokučiti što je Sultanu na umu, pregledali smo bilježnice što sam ih godinama čuvao, u kojima su bili zapisani naši snovi i naše uspomene. Kao da pravimo popis sadržaja ladica u komodi, tako smo nastojali popisati sadržaj Sultanova uma; rezultat uopće nije ohrabrivao: makar je Hodža i dalje bio kadar sa žarom brbljati o nevjerojatnom oružju koje će nas spasiti, ili o zagonetkama što ih treba odgonetnuti, a još su skrivene u dubinama naših umova, nije se više mogao vladati kao da ne naslućuje neki budući katastrofalni poraz, koji ima uskoro doći. Mjesecima smo do iznemoglosti raspravljali o toj temi.

Jesmo li shvaćali "poraz" tako da bi Carstvo izgubilo, jedno po jedno, sva svoja područja? Polagali smo zemljovide na stol i žalobno nastojali odrediti koja će područja prva otići, koje će planine i rijeke biti izgubljene. Ili to znači da će ljudi promijeniti svoja vjerovanja a da to ne primijete? Zamišljali smo kako će svi u Istanbulu jednoga jutra ustati iz svojih toplih postelja kao izmijenjeni ljudi; neće više znati odjenuti vlastitu odjeću, neće se više sjećati čemu služe minareti. Ili poraz znači prihvatiti tuđu nadmoć i pokušati oponašati te druge? On bi se prisjetio neke epizode mogega života u Mlecima, pa bismo zamišljali kako bi se naši ovdašnji znanci vladali u tim situacijama, noseći na glavama strane klobuke i hlače na nogama.

Kao posljednji pokušaj odlučismo podastrti Sultanu one snove koji su uzrokovali da izgubimo osjećaj za prolazak vremena dok smo ih izmišljali. Mislili smo kako bi ga možda sve te vizije poraza, što su oživljavale u živahnim sjenama naše mašte, mogle potaknuti na djelovanje. Stoga smo za dugih, mračnih noći ispunili knjigu svim vizijama što su proizlazile iz maštarija o porazima i neuspjesima što smo ih sanjali s tužnom, očajničkom radošću: siromasi pognutih glava, blatnjave ceste, poludovršene građevine, tamne, čudne ulice, ljudi koji su govorili kako bi sve moglo biti kao nekad dok su izgovarali molitve koje nisu razumjeli, ožalošćene majke i očevi, nesretnici čiji su životi bili prekratki a da bi nam mogli prenijeti što se sve postiglo i zapisalo u drugim zemljama, neupotrebljavani strojevi, duše čije su oči vlažne od jadikovanja za dobrim starim danima, psi lutalice izmršavjeli do kosti i kože, seljaci bezemljaši, skitnice što besciljno lutaju gradovima, nepismeni muslimani

koji nose hlače i svi ratovi što završavaju porazom. Moja smo izbljedjela sjećanja stavili u drugi dio knjige: nekoliko prizora iz sretnog i poučnog iskustva mojega školovanja u Mlecima s majkom, ocem, braćom i sestrama - oni koji će nas pokoriti tako žive; moramo djelovati prije njih i slijediti njihov primjer! U zaključku, koji je naš ljevoruki krasopisac prepisao, stajao je dobro odmjeren stih što se, služeći se metaforom pretrpana ormara, Hodži tako dragom, mogao držati vratima prema crnoj zagonetki zamršenih tajni naših umova. Fino tkanje te poezije, veličajno i tiho na svoj poseban način, izrazilo je tužnu bit svih knjiga i traktata što sam ih napisao zajedno s Hodžom.

Samo mjesec dana pošto mu je Hodža predao knjigu, Sultan nam je zapovjedio neka počnemo raditi na tom nevjerojatnom oružju.

Iznenadeni i ushićeni tim nalogom, nikako nismo mogli zaključiti koliko je na to djelovala naša posljednja knjiga.

DEVETO

Kad je Sultan rekao: "Hajde da vidimo to nevjerojatno oružje koje će uništiti naše neprijatelje", možda je iskušavao Hodžu, možda je sanjao san koji njemu nije ispričao, možda je želio pokazati svojoj dominantnoj majci i pašama koji su ga gnjavili da su "filozofi" koje okuplja oko sebe korisni, možda je mislio kako bi Hodža mogao izraditi još jedno čudo nakon povlačenja kuge, možda su ga se stvarno dojmile slike poraza kojima smo napunili našu knjigu, možda je bila riječ o nekoliko pravih vojnih neuspjeha što ih je pretrpio, a ne naše slike poraza koje su ga uznemirile mišlju kako će ga, kako se i bojao, oni koji žele na njegovo

mjesto dovesti njegova brata otjerati s prijestola. Uzimali smo u obzir sve te mogućnosti računajući, opijeni uspjehom, izvanredno visoke prihode što će priteći od sela, karavansaraja i maslinika što nam ih je vladar darovao za financiranje izgradnje oružja.

Hodža je zaključio kako nas smije iznenaditi samo naše vlastito iznenađenje: zar su bile lažne sve one priče što ih je Sultanu kazivao godinu za godinom, traktati i knjige što ih je napisao; zar da mi sumnjamo u njih sada kad je i on povjerovao? Štoviše: cara je počelo zanimati što se događa u tami naših umova. Hodža me ushićeno upitao nije li to pobjeda što smo je tako dugo čekali.

Bila je. Ovoga smo puta počeli raditi kao partneri; s obzirom da sam manje grozničavo od njega iščekivao rezultate, i ja sam bio sretan. Tijekom idućih šest godina, dok smo radili na razvoju oružja, bili smo u stalnoj opasnosti. Ne zato što smo radili s barutom, nego što smo na sebe privlačili zavist svojih neprijatelja; jer su svi nestrpljivo očekivali da uspijemo ili propadnemo; a bili smo u opasnosti jer smo i sami u strahu iščekivali što će se od toga dvoga dogoditi.

Prvu smo zimu potrošili radeći samo za stolom. Bili smo uzbuđeni, puni zanosu, ali nismo imali ništa doli zamisao o oružju te mutne i bezoblične naznake koje su nas progonile dok smo zamišljali kako ćemo njime smrviti neprijatelje. Poslije smo odlučili izići na otvoreno i eksperimentirati s barutom. Kao u tjednima priprema za vatrometnu predstavu, naši su ljudi miješali sastojke u omjerima koje smo im odredili, zatim ih palili sa sigurne daljine, dok bismo se nas dvojica

povukli u svježju hladovinu visokih stabala. Znatiželjnici su hrlili sa sva četiri kraja Carigrada gledati kako obojeni dim pršti na sve strane uz buku različite jačine. S vremenom se gomila počela stalno okupljati, kao na sajmu, na polju gdje smo razapeli šatore, postavili mete, te dugocijevne i kratkocijevne topove što smo ih dali izliti. Jednoga dana, krajem ljeta, sam se Sultan pojavio, bez najave.

Pokazali smo mu što smo imali; zemlja i nebo su se tresli od pucnjave; jedno po jedno, pokazali smo mu sanduke za streljivo i tanad što smo ih pripravili s pomno izvaganim barutnim smjesama; pokazali smo mu i planove kalupa za nove topove, uključivši i vrlo duge cijevi, što ih još nismo izlili; vidio je i tempirane mehanizme za opaljivanje, koji su izgledali kao da opaljuju sami od sebe. On se više zanimao za mene nego za sve te sprave. Hodža me isprva želio odvojiti od Sultana, no kad je predstava počela i vladar vidio kako ja zapovijedam jednako često kao i Hodža, da me naše osoblje gleda jednako kao i njega, u njemu se probudila radoznalost.

Kad su me doveli pred cara drugi put u petnaest godina, Sultan me pogleda kao nekoga koga je upoznao, ali ga ne može odmah smjestiti. Činio se poput čovjeka koji pokušava prepoznati voće kušajući ga zatvorenih očiju. Poljubih mu skut. Nije ga uznemirilo kad je doznao kako ovdje živim već dvadeset godina, ali još nisam postao musliman. Nešto mu je drugo bilo na umu. "Dvadeset godina?" upita. "Kako je to neobično!" Zatim mi iznenada postavi to pitanje: "Učiš li ga ti sve ovo?" Očito to nije pitao kako bi čuo moj odgovor, jer je odmah napustio naš otrcani šator što je mirisao na barut i salitru, pa se uputio prema svom

lijepom bijelom konju; no iznenada se zaustavi, okrenu se prema nama, koji smo stajali jedan uz drugoga, pa se nasmiješi kao da je ugledao jedno od onih neusporedivih čuda što ih je Bog stvorio kako bi posramio ljudsku taštinu, kako bi ljudi osjetili koliko su maleni i jadni: savršena patuljka ili dva brata blizanca, jednaka kao dva zrna graška u mahuni.

Te sam noći razmišljao o Sultanu, ali ne onako kako je to Hodža želio. I dalje je o njemu govorio s odbojnošću, ali ja shvatih kako neću moći osjećati prema njemu ni mržnju niti prijezir: mene su se vrlo ugodno dojmili njegova neformalnost, ljubaznost, držanje razmažena djeteta koje govori sve što mu padne na pamet. Poželjeh biti poput njega ili mu postati prijatelj. Nakon izljeva Hodžina bijesa ležao sam u postelji pokušavajući zaspati, razmišljajući o Sultanu, koji nije izgledao kao netko koga bi trebalo nasamariti; htio sam mu sve kazati. No što je to sve?

Moje prijateljsko zanimanje nije ostalo neuzvrćeno. Jednoga dana, kad je Hodža mrzovoljno rekao da car očekuje sljedećeg jutra i mene, pošao sam s njime. Bilo je to jednog od onih jesenjih dana što mirišu na more. Cijelo smo jutro proveli pokraj ribnjaka, ispod platana, na rubu velike šume pune opaloga crvenog lišća. Sultan je želio razgovarati o skakutavim žabama što napučuju baru. Hodža se nije dao uvući u razgovor, nego je samo ponovio nekoliko stereotipa, bez ikakve boje i slikovitosti. Sultan nije čak ni primijetio njegovu drskost koja me tako šokirala. Ja sam ga više zanimalo.

Tako sam dugo govorio o mehanici žabljih skokova, o njihovu krvotoku, kako im srca još dugo tuku nakon vađenja iz tijela, o muhama i drugim

kukcima kojima se hrane. Zaškao sam pero i papir kako bih crtežom jasnije pokazao faze što ih jaje prolazi prije nego što postane zrela žaba u bari. Car je pozorno gledao dok sam crtao trščanim perima što su mi ih donijeli u srebrnoj kutiji ukrašenoj rubinima. S očitim je zadovoljstvom slušao priče što sam ih se sjećao o žabama; kad sam došao do mjesta kad princeza poljubi žapca, on zašuti i načini kiselo lice, no ni tada mi nije djelovao kao budalasti mladac, kako ga je Hodža opisivao; više mi je izgledao kao ozbiljan odrastao čovjek kojemu je važno svaki dan početi znanošću i umjetnošću. Na kraju tih divnih sati, za kojih se Hodža samo mrštio, Sultan pogleda slike žaba što ih je držao u rukama i reče: "Uvijek sam slutio da si ti tvorac njegovih priča. Sad vidim kako ti i crtaš!" Zatim me upita o mojim brkatim žabama.

Tako je počeo moj odnos sa Sultanom. Otada sam svaki put pratio Hodžu kad je išao u carsku palaču. U početku je Hodža malo govorio, ja sam najviše govorio Sultanu. Razgovarajući s njime o njegovim snovima, zanosima, strahovima, o prošlosti i budućnosti, pitao sam se do koje mjere taj dobroćudni, inteligentni čovjek preda mnom podsjeća na Sultana o kome mi je Hodža govorio godinu za godinom. Iz oštroomnih pitanja što mi ih je postavljao, iz njegove pronicavosti sam vidio kako se Sultan sve odonda otkad je primio knjige od Hodže pitao koliko mene ima u Hodžinim knjigama. Što se tiče Hodže, on je u to doba bio odviše zaokupljen kratkim i dugocijevnim topovima što je pokušavao izliti, a da bi se zanimao za te spekulacije, što ih je ionako držao glupima.

Šest mjeseci pošto smo počeli s radom na topu Hodža je na svoj užas doznao kako je carski zapovjednik topništva pobjesnio vidjevši nas kako

zabadamo nos u njegovo područje, pa je zatražio ili neka se njega oslobodi dužnosti, ili da se te glupe budale (nas), koje su dovele topničko umijeće na zao glas vjerovanjem da izumljuju nešto novo, protjeraju iz Istanbula. Hodži nije bilo do kompromisa, iako se zapovjednik topništva činio spremnim na nagodbu. Mjesec dana poslije, kad nam je Sultan zapovjedio da razvijemo oružje tako da ne uključuje top, Hodža se nije previše uzrujao. Obojica smo znali kako topovi kratkih i dugih cijevi što smo ih mi konstruirali i dali izliti nisu ništa bolji od starih modela koji su bili u uporabi godinama.

Tako smo, prema Hodži, ušli u još jednu novu fazu, u kojoj ćemo opet sve zasnovati od početka, no budući da sam sad već bio navikao na njegove provale bijesa i snove, jedina novost je za mene bilo upoznavanje cara. Sultan je uživao u našem društvu. Poput brižljiva oca što razdvaja dvojicu braće koja se svađaju oko pikula, govoreći: "Ova je tvoja, i ova je tvoja", on nas je odvojio svojim primjedbama o našem govoru i ponašanju. Te primjedbe, ponekad djetinjaste, a ponekad bistre, stale su me zabrinjavati: počeo sam vjerovati kako se moja osobnost rascijepila i sjedinila s Hodžinom (i obrnuto), a da to nismo opazili, a Sultan je, procjenjujući tu imaginarnu pojavu, doznao i shvatio o nama više nego što mi znamo sami o sebi.

Dok smo tumačili njegove snove, ili razgovarali o novom oružju (a tih smo se dana imali boriti samo s vlastitim snovima o njemu), vladar bi znao iznenada zašutjeti pa reći, okrenuvši se jednom od nas: "Ne, to je njegova misao, a ne tvoja." Katkad bi pak činio razliku među našim postupcima: "Eto, sad se ogledaš oko sebe baš kao i on. Budi to što

jesi!" Kad sam se zbunjeno nasmijao, car nastavi: "Tako je bolje. Bravo! Zar se vas dvojica nikad niste zajedno pogledali u zrcalo?" Pitao nas je koji je od nas mogao izdržati ostati on kad smo se gledali u zrcalu. Jednom je naredio neka se iznesu svi ti traktati, bestijariji i kalendari što smo ih tijekom godina napisali za njega; tada reče kako je, kad ih je prvi put čitao, okrećući stranice jednu po jednu nastojao zamisliti i pogoditi koji je od nas napisao koji dio - čak i koji je od nas dvojice pisao stavivši se na mjesto onoga drugog. No onaj imitator što ga je pozvao dok smo se bavili njime zbilja je naljutio Hodžu; što se mene tiče, mene je oduševio i istodobno zbunio.

Taj čovjek nije podsjećao ni na jednog od nas ni licem niti stasom (bio je nizak i debeo); i odjeća mu je bila posve drugačija, no kad je progovorio, bio sam šokiran; bilo je to kao da govori Hodža, a ne on. Poput Hodže, i on se nagnjao k Sultanovu uhu kao da mu šapće tajnu; poput Hodže, glas mu je bivao dublji kad je s prostudiranom, mislilačkom pozom raspravljao o suptilnijim dijelovima; naposljetku - baš kao Hodža - iznenada ga ponesu emocije izazvane onime što je sam govorio, pa je stao strastveno mahati rukama kako bi uvjerio sugovornika, od čega osta bez daha; no makar je govorio na Hodžin način, on nije opisivao projekte u vezi sa zvijezdama ili nepobjedivim oružjem; ne, on je samo nabrajao jela o kojima je naučio u dvorskoj kuhinji; govorio je recepte, navodeći sastojke i začine za njihovo pripravljanje. Dok se Sultan smješkao, komičar je nastavljao svoje oponašanje (od čega je Hodža mijenjao boje lica) nabrajajući, jednog po jednog, sve karavansaraje na dugu putu od Istanbula do Alepa. Sultan zatim zatraži od imitatora neka oponaša mene. Taj čovjek koji me gledao usta otvorenih od zaprepaštenja bio je

ja: sledio sam se. Kad je na Sultanov zahtjev oponašao nekoga tko je pola Hodža, a pola ja, bio sam posve očaran. Gledajući čovjekove pokrete, htio sam reći (baš kako je Sultan rekao): "Ovo sam ja, a ono je Hodža", no komičar to učini sam, pokazujući naizmjenice prstom na mene i njega. Pošto ga je Sultan nahvalio i poslao neka ide, zapovjedi nam neka razmislimo o onome što smo vidjeli i komentiramo to.

Što je time mislio? Te večeri, kad sam Hodži kazao kako je Sultan znatno pametniji od osobe što mi ju je godinama opisivao, dodavši kako je Sultan sam našao put na koji ga je Hodža želio navesti, Hodža još jednom pobjesni. Ovoga sam puta i ja držao da ima razloga: komičareva se predstava nije dala izdržati. Hodža izjavi kako neće više u carsku palaču, osim ako ga prisile. Nema se namjere ponižavati gubeći vrijeme s takvim budalama; i to baš sad, kad je nakon tolikih godina dobio svoju željno očekivanu prigodu! Budući da znam Sultanove zanose i imam dara i želje za lakrdijanje, ja ću umjesto njega ići na Dvor.

Kad sam vladaru kazao kako je Hodža bolestan, nije mi vjerovao. "Neka samo radi na svom oružju!" reče on. Tako je četiri godine dok je planirao, izrađivao i dovršavao oružje, a ja posjećivao carsku palaču, Hodža ostajao kod kuće sa svojim snovima, kao nekad ja.

U te sam četiri godine naučio kako život treba uživati, a ne samo izdržavati. Oni koji uvidješe kako me Sultan cijeni isto koliko i Hodžu uskoro su me počeli pozivati na svečanosti i proslave, što je na Dvoru bila svako-dnevica. Jednoga se dana udavala vezirova kći, idućeg se dana caru rodilo još jedno dijete, zatim je obrezanje njegova sina

proslavljeno festivalom; nekoga drugog dana slavilo se ponovno preotimanje jednog zamka od Mađara; slijedile su svečanosti u povodu prvoga prijestolo-nasljednikova dana u školi, dok je upravo počinjao ramazan. Brzo sam se udebljao od trpanja u sebe vrsna mesa i pilava te gutanja šećernih lavova, nojeva, sirena i oraha na tim proslavama, koje obično traju danima. Velik dio vremena promatrao sam razne predstave: hrvače, čija se koža sjala od ulja, kako se bore dok se jedan od njih ne onesvijesti; hodače na žici kako hodaju konopom razapetim između džamijskih minareta, koji su žonglirali toljagama što su ih nosili na leđima, lomili konjske nokte zubima te se boli noževima i ražnjićima; krotitelje što su iz svojih halja vadili zmije, grlice i majmune, koji su činili da nam šalica kave u rukama i novac u džepu nestanu u trenu oka; ili kazalište sjena Karađoz i Hajivat, čije sam nepristojnosti obožavao. Noću bih -ako nije bilo vatrometa - slijedio svoje nove prijatelje (većinu kojih bih upoznao tog istog dana) do jedne od onih palača ili kuća kamo su svi odlazili; pošto bismo satima pili vino i rakiju i slušali glazbu, uživao bih kucajući se s lijepim plesačicama što su oponašale dražesne gazele, sa zgodnim mladićima što hodaju na vodi, pjevačicama što plamtećim glasovima pjevaju vesele i dirljive pjesme.

Često sam posjećivao i veleposlaničke rezidencije; oni su se veoma zanimali za mene pa bih, odgledavši balet, u kojem su djevojčice i dječaci istezali svoje ljupke udove, ili poslušavši posljednju pretencioznu glupost što ju je svirao orkestar dopremljen iz Mletaka, uživao u blagodatima svoje postupno rastuće slave. Europljani okupljeni u veleposlanstvima pitali bi me o užasnim pustolovinama kroz koje sam prošao; pitali su se koliko sam propatio, kako sam izdržao, kako mogu ići

dalje. Skrivao sam činjenicu da sam proveo cijeli život drijemajući među četiri zida pišući blesave knjige te sam im kazivao nevjerojatne priče o egzotičnim zemljama (koje sam naučio dobro pripovijedati "iz glave", baš kao i pred Sultanom), koje su ih toliko očaravale. Ne samo mlade žene što su se predbračno pokazivale pred svojim očevima, nego i svi oni uvaženi veleposlanici, diplomati i uglednici slušali su puni divljenja moje krvave pripovijesti o religiji i nasilju, ljubavnim spletkama i haremu; a sve sam to ja izmišljao. Ako bi me stisnuli, šapnuo bih jednu ili dvije državne tajne ili opisao poneki Sultanov čudan običaj za koji se nije znalo; izmišljao sam sve to tada i tamo. Kad bi zatražili dodatne obavijesti, uživao bih navlačeći na sebe tajnovit izgled; vladao bih se kao da ne mogu reći sve što znam; utekao bih se šutnji, koja je samo pojačavala radoznalost tih budala u koje je Hodža želio da se ugledamo. Ali znam kako su među sobom šuškali kako sam uključen u neki velik i tajnovit projekt koji zahtijeva ovladavanje tajnama znanosti; a konstrukcija zagonetnog oružja tražit će strašno puno novca.

Vraćajući se navečer iz tih rezidencija, tih palača, um bi mi bio pun slika lijepih tijela što sam ih gledao, zamagljen alkoholnim parama pića što sam ih popio; zatjecao bih Hodžu kako sjedi za našim stolom, sada već dvadeset godina starim. Bacio se na posao žustro i žurno kako ga nikada prije nisam vidio raditi; stol bijaše pun čudnih modela kojima nisam uspijevaio dokučiti svrhu, crteža, listova prekrivenih očajničkim žvrljotinama. Pitao bi me neka mu ispričam što sam cijeloga dana vidio i radio, no uskoro bi se zgadio nad mojim razbibrigama što ih je držao besramnima i glupima; stoga bi me prekidao i počinjao opisivati svoj plan, govoreći o "nama" i njima.

Ponavljao je kako je sve povezano s neznanim unutarnjim krajobrazom naših umova - na čemu je temeljio čitav projekt; pun zanosa govorio je o simetriji, ili o kaosu, o ormaru punom smeća što ga zovemo mozgom, no meni nikako nije bilo jasno kako sve to može služiti kao polazište za konstrukciju oružja u koje je polagao sve svoje nade, sve naše nade. Sumnjao sam da to itko, uključivši i njega (suprotno onome kako sam nekada mislio) to dvoje može povezati. Izjavio je kako će jednoga dana netko otvoriti naše glave i dokazati sve te njegove ideje. Pripovijedao je o velikoj istini što ju je spoznao za vrijeme kuge, kad je promatrao nas dvojicu zajedno u zrcalu: sad kad je sve dozrelo i razbistrilo se u njegovu umu, vidiš, sada počinje stvaranje novog oružja, u ovom trenutku istine! Tad bi mi pokazao (bio sam ganut, iako ništa nisam razumio) čudan, nejasan, dvoznačan obris na papiru vršcima drhtavih prstiju.

Taj obris, koji je svakoga puta kad bi mi ga pokazao bivao ipak malo razvijeniji, kao da me podsjećao na nešto. Dok sam gledao crnu mrlju koju sam zvao "demonom" crteža, gotovo bih izrekao na što me to podsjeća, no pateći od trenutačna oklijevanja, ili držeći kako moj vlastiti um igra neke igre skrivača sa mnom, odšutio bih. Za sve te četiri godine nikada nisam jasno vidio obris na svim tim rasutim stranicama, makar mu je on davao sve jasnije određenje i razvijao ga malo-pomalo; napokon, pošto je potrošio na to sav taj silni rad i novac svih tih godina, uspio je ostvariti svoj nacrt. Ponekad bih obris uspoređivao sa stvarima iz našega svakodnevnog života, ponekad sa slikama iz snova, jednom ili dvaput sa stvarima što smo ih vidjeli ili o kojima smo razgovarali u starim danima, kad smo jedan drugom opisivali svoje uspomene, ali nikako

nisam mogao poduzet; taj zadnji korak i razjasniti slike što su mi prolazile glavom, pa sam se predao zbrci u mislima te stao uzalud čekati da oružje samo otkrije svoju tajnu. Čak i nakon četiri godine, kad se mala mrlja pretvorila u neobična stvora, visoka poput minareta velike džamije (strašna pojava o kojoj je govorio čitav Carigrad, a Hodža ju je zvao pravim ratnim strojem), još se nisam mogao snaći u mnoštvu pojedinosti koje mi je on ispričao tumačeći mi kako će oružje u budućnosti donositi pobjede.

Poput probuđena čovjeka koji se bori kako bi zapamtio san što ga pamćenje tvrdoglavo želi zaboraviti, prigodom posjeta Dvoru nastojao bih opetovati Sultanu sve te slikovite i strašne pojedinosti. Pripovijedao bih o tim kotačima, katapultu, kupoli, barutu i polugama - o kojima mi je Hodža tko zna koliko puta pričao. Riječi nisu bile moje riječi, no iako u meni nije bilo Hodžina žara, vidjeh da su se te priče vladara veoma duboko dojmile. I mene je ganulo kad sam vidio da se taj čovjek -kojeg sam držao ozbiljnim - nadahnjuje i crpe nadu iz te nejasne gomile riječi, moje grube replike Hodžine žestoke poezije pobjede i uzvišenja. Car bi govorio kako je Hodža, čovjek koji sjedi kod kuće - ja. Te su me njegove intelektualne igre i dalje posve zbunjivale, no nisu me više mogle iznenaditi. Kad bi kazao kako sam ja Hodža, držao sam da je najbolje ne slijediti njegovo zaključivanje, jer bi uskoro ponovno ustvrdio kako sam ja taj koji je Hodžu svemu naučio - ne ovaj ja, letargičan čovjek kakav sam sada, nego onaj koji je izmijenio Hodžu prije dugo vremena. Kad bi bar htio govoriti o zabavama, o životinjama, o proslavama, kao u dobrim starim danima - mislio sam. Poslije Sultan reče kako svi znaju da ja stojim iza toga nacrtu novog oružja.

To me najviše strašilo. Hodža već godinama nije bio viđen u javnosti, bio je gotovo zaboravljen; ja sam bio taj koji se pojavljuje uz cara u palačama i u gradu; sada za-vide meni! Brusili su zube na mene: nevjernik! Ne samo zbog prihoda od tolikih stada ovaca, maslinika i karavansaraja, što je sve bilo povezano s tim mutnim planom za oružje o kojem su govorkali iz dana u dan sve više, ne samo zato što sam bio tako blizak Sultanu, nego i zato što smo radom na tom oružju gurali nos u poslove drugih ljudi. Kada ne bih više mogao zatvarati uši na njihove gadarije, prenio bih ih Hodži ili Sultanu.

No oni nisu odgovarali. Hodža se posve unio u svoj posao. Čeznuo sam za njegovim gnjevom kao što starci čeznu za mladenačkim strastima. Za posljednjih mjeseci, dok je hranio tu tamnu, nejasnu mrlju na papiru pojedinostima i pretvarao je u nacрте za kalupe nevjerojatnoga čudovišta, trošeći izvanredno velike svote novca za kalupe i čelični lijev koji je trebao biti tako težak i debeo da kroz njega neće moći prodrijeti nijedno topovsko zrno, on nije čak ni slušao zle glasine što su se odnosile na njega; zanimalo ga je samo što se u veleposlaničkim rezidencijama o njemu govori. Kakvi su ljudi ti veleposlanici? Što oni misle? Imaju li kakvo mišljenje o tom oružju? I najvažnije: zašto Sultanu nikada nije palo na um uspostaviti poslanstva koja će predstavljati Carstvo u tim zemljama? Ćutio sam kako bi on htio za sebe poslaničko mjesto; želio je pobjeći od ovih kretena ovdje i živjeti tamo, među njima, ali nikad nije otvoreno govorio o toj svojoj žudnji, čak ni dok je zdvajao hoće li ikada dovršiti svoj projekt, kad bi puklo tek izljeveno željezo, ili kad bi se bojao da će mu ponestati novca. Jednom ili dvaput omaknulo mu se kako bi

želio uspostaviti veze s "njihovim" znanstvenicima; možda bi oni razumjeli istine što ih je on otkrio o nutrini naših glava; želio se dopisivati sa znanstvenicima iz Venecije, Flandrije, ili bilo koje druge daleke zemlje koja bi mu u tom trenutku pala na pamet. Tko su najbolji među njima, gdje žive, kako bi im se moglo pisati? Mogu li ja doznati te stvari od veleposlanika? Tih sam se posljednjih dana malo zanimao za to što se oružje konačno počinje ostvarivati te sam se dao na uživanje, zaboravljajući njegove nade, s tračcima ovisnosti, koje bi zacijelo zabavljale naše suparnike.

Ni Sultan nije želio slušati ogovaranje naših neprijatelja. Tih dana kad je Hodža, spreman iskušati oružje, tražio hrabre ljude pripravne ući u strašnu kovinsku planinu i okretati zupčanike gušeći se od smrada hrđajućega željeza, Sultan me nije čak ni slušao dok sam se žalio na glasine. Kao i uvijek, nagnao me opetovati što je Hodža govorio. Vjerovao je u njega, svime je bio zadovoljan, uopće nije žalio što mu je poklonio povjerenje: za sve je to bio zahvalan meni. Uvijek iz istoga razloga, naravno: jer sam ja Hodžu naučio svemu. Poput Hodže, i on je govorio o nutrini naših glava; zatim bi načeo drugo pitanje, blisko tom njegovom interesu; upravo isto kao što je jednom i Hodža činio, Sultan me sada ispitivao kako se živi u toj zemlji, kako se živi u mojoj staroj domovini.

Odgovarao sam pripovijedajući mu snove. Sada više ne znam jesu li te priče - u koje sam i sam počeo vjerovati nakon tolikih opetovanja - bile stvari što sam uistinu iskusio u mladosti, ili viđenja što su tekla ispod mojega pera svaki put kad bih sjeo za stol pisati knjigu; katkad bih

ubacio pokoju zabavnu izmišljotinu koja bi mi upravo toga trena pala na um. Neke su moje priče ponavljanjem rasle, jer se car zanimao za pojedinosti, poput one da ljudi nose odjeću s puno puceta; stoga bih uvijek opetovao takvu priču, kazujući mu pripovijesti za koje više ni sam nisam bio siguran dolaze li iz sjećanja ili iz mojih snova. No bilo je i onih koje ni nakon dvadeset pet godina nisam mogao zaboraviti, zbiljskih stvari: razgovora s majkom i ocem, braćom i sestrama za doručkom za obiteljskim blagovaoničkim stolom postavljenim na otvorenom, pod lipama. Takve su pojedinosti najmanje zanimale Sultana. Jednom mi je kazao kako je u osnovi svačiji život sličan drugim životima. To me iz nekog razloga prepalo: na carevu je licu bio vragolast izraz kakav nikada prije nisam vidio, pa ga poželjeh upitati što je time mislio. Dok sam sa strahom pogledavao njegovo lice, osjetih poriv reći: "Ja sam ja!" Činilo mi se da bih (da sam samo iznašao hrabrosti izreći te nelogične riječi) izbrisao sve te igre što su se plele oko mene od ogovaranja koja su me nastojala pretvoriti u nekoga drugog, igre što su ih igrali Hodža i Sultan; tako bih bio mogao opet živjeti u miru sa samim sobom. No poput onih koji se skrivaju čak i od spomena bilo kakva promjenjiva elementa koji bi mogao ugroziti njihovu sigurnost, ja sam to prešutio od straha.

To se zbilo u proljeće, u doba kad je Hodža dovršio rad na oružju, no nije ga mogao iskušati, ne okupivši još momčad koja mu je za to trebala. Uskoro nakon toga bili smo zaprepašteni doznajući kako je car na čelu vojske otišao u pohod na Poljsku. Zašto nije uzeo sa sobom naše vrsno oružje? Zašto nije poveo mene? Zašto nam nije vjerovao? Kao i drugi što su ostali u Carigradu, mislili smo da je car pošao u lov, a ne u rat. Hodža je bio sretan što je dobio još jednu godinu za rad; budući da nisam imao

drugog zanimanja ni zabave, radili smo zajedno na oružju.

Bilo je vrlo teško pronaći ljude za upravljanje strojem. Nitko nije želio ući u strašno, tajnovito vozilo. Hodža je pustio glas kako će vrlo dobro platiti; slali smo izvikivače u grad, u brodogradilišta, u ljevaonice topova; tražili smo radnike među dokonicima u kavanama, među beskućnicima i pustolovima. Većina ljudi što smo ih uspjeli dobiti - čak i ako bi prevladali strah i ušli u željeznu gomilu - ubrzo bi pobjegli, ne mogavši izdržati baratati zupčanicima natrpani u toga čudnovatoga kukca što vrije na suncu. Dok smo koncem ljeta uspjeli pokrenuti vozilo, potrošili smo sav novac godinama nakupljan za projekt. Bojna se sprava nezgrapno tresla pod začuđenim i preplašenim pogledima znatiželjnika; uz pobjedničke pokliče prešla je zdesna nalijevo napadajući zamišljenu utvrdu; zatim je ispalila tanad, pa se posve zaustavila. Novac je i dalje pritjecao iz naših sela i maslinika, no momčad što je bijasmo okupili pokazala se preskupa te ju je Hodža bio prisiljen raspustiti.

Zima prođe u iščekivanju. Sultan se na povratku s pohoda zadržao u svojem voljenom gradu Jedrenu; nitko nas nije tražio, bijasmo prepušteni sami sebi. Budući da u carskoj palači nije bilo nikoga koga bismo zabavljali svojim pričama, a mene navečer u rezidencijama također nije imao tko zabavljati, nismo imali što raditi. Pokušah ubiti vrijeme dajući jednomu mletačkom slikaru neka me portretira i uzimajući glazbenu poduku iz svirke na udu. Hodža je svaki čas trčao do Kuledibija, pokraj starih zidina, kako bi gledao svoju bojnu spravu, uz koju bijaše ostavio čuvara. Tu i tamo ne bi odolilo dodati pokoju novu stvarčicu, ali ubrzo se umorio od toga. Tijekom večeri posljednje zime što smo je

proveli zajedno nije spominjao ni bojnu spravu niti svoje planove s njome. Bijaše ga obuzela letargija; ne zato što je izgubio zanos, nego zato što ga ja više nisam nadahnjivao.

Večeri i noći ponajviše smo provodili čekajući; čekali bismo da prestane vjetar ili snijeg, čekali zadnje usklike uličnih trgovaca kasno u noći, čekali dok glavnje ugasnu, pa da možemo u kamin dometnuti još drva. Jedne od tih zimskih noći kad smo vrlo malo govorili, često odlutavši svaki u svojim mislima, Hodža najednom reče kako sam se veoma promijenio, kako sam konačno postao posve druga osoba. Osjetih paljenje u želucu, počeh se znojiti; htjedoh ustati protiv njega, reći mu kako je u krivu, reći mu da sam onaj koji sam oduvijek bio, da smo nas dvojica nalik, kako bi trebao obraćati pozornost na mene onako i onoliko kako je nekada činio, kako još ima puno, puno stvari o kojima bismo mogli razgovarati... no on je bio u pravu. Pogled mi privuče moj portret što sam ga toga jutra bio donio kući i prislonio ga o zid. Promijenio sam se: udebljao sam se od prejedanja na gozbama; imam dvostruki podvoljak, meso mi je omlitavilo, pokreti se usporili; što je najgore, lice mi se posve izmijenilo: grub mi se izraz uvukao na lice; pokazivao se na rubovima usta; to je od pića i seksa na tim bakanalijama; oči mi vječno pospane od spavanja u čudna vremena, od usnivanja u pijanstvu; poput onih budala što su zadovoljne svojim životima, svijetom, sobom, u mojem je pogledu sad neko grubo samozadovoljstvo. No budući da sam znao koliko sam zadovoljan svojim novim položajem, ne rekoh ništa.

Poslije mi se stalno vraćao jedan san, sve do vremena kad su nam javili da je Sultan nas i našu bojnu spravu pozvao u Jedren radi nastavka

vojnoga pohoda: bili smo na krabuljnome plesu u Mlecima, koji je svojom zbrkom podsjećao na istanbulske svetkovine; kad su dvije "kurtizane" skinule krinke, prepoznah svoju majku i zaručnicu u mnoštvu; skinuh i ja krabulju nadajući se kako će i one mene prepoznati, ali one nekako nisu znale da sam to ja; pokazivale su krinkama na nekoga iza mene; okrenuvši se, ugledah ga: osoba koja će znati da sam ja ja bio je Hodža. Zatim, pošto mu priđoh, nadajući se da će me on prepoznati, čovjek koji je bio Hodža skide svoju krinku, a ispod nje bi se (što me ispunilo takvim žestokim osjećajem krivice te bih se od toga konačno budio) pojavilo lice mene kao mladića.

DESETO

Hodža se napokon dade u akciju početkom ljeta, u trenutku kad je doznao kako Sultan očekuje nas i bojnu spravu u Jedrenu. Tada shvatih kako je sve imao unaprijed spremno, cijele zime održavajući veze sa skupinom ljudi koji su imali upravljati spravom. U tri smo dana bili spremni za pohod. Hodža je posljednju noć prije polaska proveo kao prije selidbe u novu kuću: prevrtao je svoje stare knjige poderanih korica, poludovršene traktate, požutjele prve nacрте, svoje osobne stvari itd. Navio je svoj zahrđali molitveni sat, otprašio stare astronomske instrumente. Bdio je do zore pregledavajući dvadeset pet godina stare grube nacрте knjiga, modela i skica oružja. U praskozorje ga zatekoh kako okreće izderane, požutjele listove male bilježnice što ju je ispunio zapažanjima s naših pokusa za prvu vatrometnu predstavu. Stidljivo me upita: bismo li to ponijeli sa sobom? Što ja mislim: hoće li nam to biti od

kakve koristi? Vidjevši kako prazno buljim u njega, s gađenjem to baci u kut.

Usprkos svemu, na svom desetodnevnom putu u Jedren ćutjeli smo se bliski jedan drugome, makar manje nego u starim dobrim danima. Iznad svega, Hodža je bio optimističan. Naše oružje, koje su nazivali: nakaza, kukac, vrag, kornjačin strijelac, toranj koji hoda, hrpa željeza, crveni pijetao, čajnik na kotačima, div, kiklop, čudovište, svinja, Ciganin, plavooki čudak, krenulo je na put vrlo polako, praćeno čudnovatom bukom, škripanjem i stenjanjem; tko god bi ga vidio, bio bi pogođen upravo onakvom stravom kakvu je Hodža očekivao i želio; kretalo se brže no što je očekivao. Oduševilo ga je kad je zamijetio kako se radoznalci iz okolnih sela okupljaju na brijegu iznad ceste, trudeći se što bolje vidjeti bojnu spravu kojoj su se bojali prići bliže. Noću, u tišini što je presijecahu zrikavci, dok su naši ljudi spavali dubokim snom pravednika u svojim šatorima, pošto su se cijeloga dana znojili i mučili, Hodža mi je opisivao razaranja koje će njegov crveni pijetao izazvati u neprijateljskim redovima. Istina, nije više bio onoliko ushićen kao nekad te se, poput mene, i on zabrinjavao kako će dvorani i vojska reagirati na novo oružje i koje će mu mjesto biti određeno u navalnoj formaciji, no i dalje je uspijevaao sa zadovoljstvom i uvjerenjem govoriti o "našoj posljednjoj prilici", o tome kako ćemo skrenuti tok u svoje korito te - što je najvažnije - o "nama" i "njima"; njegova strast za tim nije splasnula.

Bojna je sprava stigla u Jedren praćena svetkovinom, ali jedino su je car i nekolicina besramnih ulizica iz njegove okoline dočekali s ikakvom toplinom. Sultan primi Hodžu kao staroga prijatelja. Pričalo se o

mogućnosti izbijanja rata, no malo se moglo vidjeti od ratnih priprema; nije bilo nikakve užurbanosti. Počeše dane provoditi zajedno. I ja sam im se pridružio; kad bi uzjahali konje i odjahali do obližnjih tamnih šuma slušati pjev ptica, ili se otisnuli čamcem niz rijeke Tandžu i Maricu promatrati žabe; ili kad bi pošli njegovati rode ozlijeđene u sukobima s orlovima, pa šepaju u dvorištu Selimije džamije; ili kad bi pošli gledati naše oružje kako još jednom izvodi svoje manevre - ja sam vazda bio s njima. No zabrinuli se shvativši kako nemam što doprinijeti njihovim razgovorima - ništa iskreno, ništa što bi njima bilo zanimljivo. Možda sam bio ljubomoran na njihovu bliskost. U svakom sam slučaju već bio sit svega toga. Hodža je guslao svoju uvijek istu pjesmu. Zaprepastilo me vidjeti kako su i cara ponijele iste pretjerane priče o pobjedi, o "njihovoj" nadmoći, o tome kako je došlo vrijeme da napokon ustanemo i djelujemo, o budućnosti i tajnama ljudskog uma.

Jednoga dana, usred ljeta puna glasina o nadolazećem ratu, Hodža izjavi kako mu treba snažan pratitelj, pa uze mene sa sobom. Brzo smo hodali Jedrenom, prolazeći kroz ciganske i židovske četvrti prašnjavim ulicama kojima sam i sam prije lutao s osjećajem tjeskobe koji me opet stao pritiskati; prolazili smo i mimo kuća siromašnih muslimana, koji se uglavnom nisu mogli razlikovati jedni od drugih. Kad sam konačno primijetio kako su bršljanom obrasle kuće što ih vidim sebi slijeva prije bile meni zdesna, shvatih kako hodamo u krug; upitah, pa mi rekoše da smo u četvrti Fildami. Hodža iznenada pokuca na vrata jedne kuće. Zelenooko dijete od oko osam godina otvori vrata. "Lavovi", poče Hodža bez uvoda. "Lavovi su pobjegli iz carske palače; mi ih tražimo." Odgurnuvši dijete u stranu, on uđe u kuću; ja sam ga slijedio. Hitali smo

kroz polumračnu nutrinu kuće što je mirisala na piljevinu i sapun, uza škripave stube na kat, u dugo predvorje; Hodža stade jedna za drugim otvarati vrata soba uza to predvorje. U prvoj je sobi drijemao starac, širom otvorenih bezubih usta, a dvoje djece se smijalo i pokušavalo dohvatiti starčevu bradu upravo u trenutku kad su se vrata otvorila. Hodža zatvori ta vrata i otvori sljedeća; unutra vidjesmo hrpu popluna i materijala za izradu popluna. Dijete koje nam je otvorilo ulični ulaz uhvati kvaku vrata treće sobe prije Hodže i reče: "Ovdje nema lavova, samo moja mama i teta", no Hodža ipak otvori vrata; u sobi su dvije žene, okrenute nam leđima, u polumraku molile; okrenuše se k nama. U četvrtoj je sobi muškarac šivao poplun; više je podsjećao na mene nego na Hodžu, jer nije imao brade; on usta ugledavši Hodžu. "Luđače! Što ti ovdje radiš!? Što hoćeš od nas?" povika on. "Gdje je Semra?" upita Hodža. "Otišla je u Istanbul prije deset godina", reče čovjek. "Čuli smo da je umrla od kuge. Zašto nisi i ti crknuo?" Ne izustivši više ni riječi, Hodža se spusti niza stube i izađe iz kuće. Slijedeći ga, začujem ono dijete kako viče iza mene: "Majko, lavovi su bili ovdje!" i ženski glas kako mu odgovara: "Nisu, dijete. Bili su to tvoj stric i njegov brat!"

Možda zato što nisam nikako mogao zaboraviti prošlost, ili možda tijekom priprava za moj novi život i za ovu knjigu što je još strpljivo čitate, dva tjedna nakon toga vratio sam se u zoru na isto mjesto. Isprva, ne razabirući jasno pri ranojutarnjem slabom svjetlu, imao sam poteškoća pronaći kuću; pronašavši je, pokušah se vratiti putem za koji mi se učinilo da je najkraći prečac do bolnice Bajazitove džamije. Možda zato što sam pogriješio misleći da su Hodža i njegova majka išli najbržim putem, nisam mogao naći kratku ulicu zasjenjenu topolama, što vodi

prema mostu; našao sam drvored topola, ali nigdje blizu nije bilo rijeke na čijoj se obali prije toliko godina mogao odmarati jedući halvu. U bolnici nije bilo ništa od stvari koje sam zamišljao; nije bilo blata, nego sve savršeno čisto; nije bilo zvuka tekuće vode, ni obojenih boca. Vidjevši bolesnika okovana lancima, ne odoljeh a da se kod liječnika ne raspitam o njemu: zaljubio se, poludio, pa sada vjeruje kako je netko drugi, kao većina luđaka; liječnik mi je htio još pripovijedati, ali ja odoh.

Odluka da se krene na pohod za koji smo držali kako nikada neće doći stigla je koncem ljeta, na dan kad smo to najmanje očekivali. Poljaci, koji se nisu htjeli pomiriti s porazom što su ga lani pretrpjeli, poslaše nam poruku: "Dođite i prikupite danak mačevima!" Dok se planiralo kako oblikovati navalnu formaciju, nitko od vojskovođa nije mislio na našu bojnu spravu, pa se Hodža sljedećih nekoliko dana gušio od bijesa; nitko nije htio stupati u boj uz tu hrpu iskrivljena željeza; nitko nije očekivao nikakvu korist od toga divovskoga čajnika; što je najgore, držahu ga zlokobnim znamenom. Dan prije planiranoga polaska, dok je Hodža ispitivao znamenje za pohod, čuli smo kako naši suparnici šire uznemirujuće vijesti: otvoreno su govorili kako naše oružje može donijeti prokletstvo, jednako lako kao i pobjedu. Kad mi je Hodža kazao da ljudi smatraju kako je odgovornost za prokletstvo više na meni nego na njemu, bio sam prestravljen. Sultan je objavio svoje povjerenje u Hodžu i u bojnu spravu te, kako bi izbjegao svaki dalji prijedor, zapovjedio da ona bude pod njegovim izravnim zapovjedništvom, u bitci smještena uz njega i njegovu tjelesnu stražu. Početkom rujna pošli smo iz Jedrena; dan je bio vruć.

Svi su mislili kako je to kasno doba godine za polazak na vojni pohod, no o tome se nije puno raspravljalo: ja sam tek počinjao učiti kako se za pohoda vojnici boje loših znamenova jednako koliko se boje neprijatelja, ponekad i više; da se mnogo bore s tim strahom. Prve noći, nakon hodnje bogatim selima na sjever preko mostova što su stenjali pod težinom naše bojne sprave, iznenadio nas je poziv u Sultanov šator. Poput svojih vojnika, i car je najednom podjetinjio; nalikovao je dječaku uzbuđenu i nestrpljivu pred početak nove igre; pitao je Hodžu (baš kao i vojnici) za njegovo tumačenje znamenja: crveni oblak pred zalazak sunca, niskoleteći jastrebovi, slomljen dimnjak na jednoj kući u selu, ždralovi što hitaju na jug - što to sve znači? Hodža je, naravno, sve to protumačio kao povoljne znakove.

Ispostavilo se, međutim, kako naš posao nije završen; obojica smo tek na pohodu doznali da Sultan posebno voli kad mu se noću pripovijedaju čudnovate i zastrašujuće priče. Hodža je prizivao tamne slike iz strastvene pjesme što sam je najviše volio u našoj knjizi (onoj što smo je poklonili vladaru prije više godina); bijahu to zloslutni prizori puni leševa, krvavih bojeva, poraza, izdaja i jada. Ipak je nastojao upraviti vladarev duhovni pogled k sjajnome plamenu pobjede što blista u kutu mračne slike: moramo raspiriti taj plamen zapusima naše inteligencije ("njihove i naše") i dokučiti tajne nutrine naših umova; i sve ostalo što mi je Hodža godinama pričao i što sada želim zaboraviti: moramo se trgnuti iz svojega drijemeža što je prije moguće! Umarale su me te gorke pripovijesti, ali Hodža je svake noći dodavao malo-pomalo još sumornosti, rugobe, zlovolje - možda zato što je slutio da je sad već i Sultan pomalo zasićen tim pričama. Opet primijetih kako je Sultan

zadrhtao od naslade čuvši Hodžu kako spominje nutrinu naših umova.

Tjedan dana nakon polaska počeli smo ići u lov. Lovačka družina, koja je samo zbog toga pošla s vojskom, jahala je ispred nje te bismo, pošto je družina poharala kraj prošavši obradivom zemljom, što je uzbunilo seljake, car, mi i lovci odgalopirali od vojske u šumu poznatu po gazelama, uz planinsku kosu gdje trče veprovi, ili pak u lug što vrvi lisicama i zečevima. Poslije takve razonode, što je trajala satima, vratili bismo se vojsci uz glasne i zamršene fanfare, kao da se pobjedonosno vraćamo iz bitke; dok bi vojska postrojena pozdravljala vladara, mi bismo to promatrali stojeći odmah iza njega. Hodža je trpio te svečanosti s bijesom i mržnjom, a ja sam ih volio; uživao sam uvečer razgovarati sa Sultanom o lovu, znatno više nego o vojnome pohodu, selima kojima je vojska prošla ili uvjetima života u gradovima i posljednjim vijestima o neprijatelju. Zatim bi Hodža, razjaren tim čavrljanjem kojeg je držao glupim, kretenskim, počeo sa svojim pričama i pretkazanijima što su svake noći bivala sve žešća. Poput ostalih njegovih dvoranina, sad je čak i meni bio veoma žao gledati kako Sultan vjeruje tim pričama koje su trebale biti zastrašujuće, tim sablasnim pripovijestima o tamnim zakutcima uma.

No bit ću ja svjedokom i gorega! Opet smo bili u lovu; obližnje je selo bilo ispražnjeno, domaći ljudi raspoređeni šumom, gdje su lupali o lonce i tave kako bi bukom nagnali veprove i jelene prema mjestu gdje smo ih čekali s konjima i oružjem. Ipak do podneva ne vidjesmo nijednu divlju životinju. Kako bismo se opustili i zaboravili na podnevnu žegu, Sultan naloži Hodži neka mu ispriča neku od onih priča od kojih noću drhti.

Gibali smo se veoma sporo, slušajući kako iz daljine dopire jedva čujan zvuk limenih lonaca. Zaustavili smo se naišavši na kršćansko selo. Tada sam vidio Hodžu i Sultana kako pokazuju na jednu od praznih kuća u selu i dozivaju mršava starca što bijaše izvirio glavom van iz druge kuće. Malo prije su razgovarali o "njima" i nutrinama njihovih glava pa sam prišao bliže; protrnuh vidjevši očaranost na njihovim licima i čuvši kako je Hodža preko tumača postavio starcu nekoliko pitanja. Hodža je ispitivao starca, tražeći od njega neka odgovori bez razmišljanja: koji je njegov najveći grijeh, najgora stvar što ju je učinio u životu? Seljak je izgrebanim glasom promrmljao (na slavenskom narječju što ga je naš tumač s mukom prevodio) kako je on besprijekoran starac, nedužan, da nema grijeha. No Hodža je osobito žestoko navaljivao da nam stari seljak mora kazati što je u životu zgriješio. Tek kad je vidio da car sluša isto tako pozorno kao i Hodža, starac prizna kako je zgriješio: da, kriv je; i on je trebao otići od kuće zajedno s ostalim seljanima; trebao se pridružiti lovu sa svojom braćom i sestrama dok love životinje; no on je bolestan, to je dobar razlog; nije dovoljno zdrav da bi trčao po šumi cijeli dan; kad je pokazao na srce i zamolio oprostaj, Hodža se naljuti i povika da ga je pitao za prave grijehe, a ne za to. Seljak ipak nije uspijevao razumjeti pitanje što ga je naš prevoditelj stalno ponavljao; žalosno je pritiskao ruku na srce, ne mogavši reći ni učiniti ništa drugo. Odvedoše starca. Kad je sljedeći privedeni čovjek rekao isto što i prvi, Hodža se zajapuri od gnjeva. Ispriča drugom seljaku o mojim dječjim prijestupima, o lažima što sam ih govorio kako bi me voljeli više nego moju braću i sestre; ispriča mu i moje spolne indiskrecije sa studija; govorio je to kao da navodi grijehe neimenovana grješnika, samo kako bi dao primjer izopačenosti i poroka da bi seljaka potaknuo neka govori. Ja sam to tada

slušao sa sramom i gađenjem se prisjećajući onih dana što smo ih proveli zajedno za kuge, no kojih se sada, dok pišem ovu knjigu, sjećam s čežnjom. Kad je posljednji privedeni seljanin, bogalj, šaptom priznao kako je krišom gledao žene kako se kupaju u rijeci, Hodža se malko primirio. Da, vidite, tako se oni ponašaju kad su suočeni s vlastitim grijesima; kadri su se s njima suočiti; mi pak, koji smo do sada navodno shvatili što se zbiva u dubinama naših umova itd., itd. Uvjeravao sam sama sebe kako se to nije ostavilo neki dublji dojam na Sultana.

No njegovo zanimanje bijaše pobuđeno; dva dana nakon toga zatvorio je oči kad se ista drama ponavljala za novoga lova na jelene; možda stoga što nije mogao izdržati Hodžino navaljivanje, ili možda zato što je uživao u ispitivanju više nego sam ja prvotno mislio. Tada smo već bili prešli Dunav; opet smo bili u kršćanskome selu. Što se pitanja kojima je Hodža gnjavio seljane tiče, u njima je bilo malo promjena. Podsjećalo me to na žestinu onih noći u doba kuge kad sam ga uspio nagnati da zapiše svoje grijeha. Isprva nisam čak želio ni slušati odgovore seljaka, koji su se bojali i pitanja i čovjeka koji ih je postavljao - bezimenoga suca što ga Sultan podupire. Mnome ovlada neka čudnovata mučnina; više nego Hodžu krivio sam Sultana, koga je ili Hodža nasamario, ili se nije bio kadar oduprijeti privlačnosti te izopačene igre. No nije prošlo dugo prije nego je i mene obuzela ista opčinjenost; ništa ne mogu izgubiti ako poslušam, mislio sam, i približio im se. Većina grijeha i prijestupa, izrečenih sada istančanim jezikom i stilom, bližim mojem uhu i ukusu, nalikovali su jedan drugome: jednostavne laži, sitne prijevare, jedna ili dvije prljave smicalice, pokoja nevjernost; u najgorem slučaju - nekoliko sitnih krađa.

Navečer Hodža reče kako seljaci nisu sve otkrili - oni zadržavaju istinu za sebe; ja sam u svojim zapisima išao mnogo dalje: zacijelo su i oni počinili teže, stvarnije grijehe, po kojima se i razlikuju od nas. Kako bi uvjerio Sultana, da bi izvukao na vidjelo te istine i kako bi dokazao kakvi su "oni" ljudi te kakvi smo "mi", on će, ustreba li, upotrijebiti i nasilje.

Neukusna je brutalnost svakim danom bivala sve zaraznija i besmislenija. U početku je sve bilo jednostavnije; bili smo poput zaigrane djece - između dvaju krugova ispitivanja izrekli bismo pokoju grubu, ali bezopasnu šalu; svaki je sat ispitivanja bio kao mali skeč između dvaju činova drame, dok smo se odmarali za dugih i ugodnih lovačkih izleta; no kako je vrijeme prolazilo, to se pretvorilo u obrede koji su iscrpljivali svu našu snagu, strpljenje, živce - no koji su istodobno bili nešto bez čega nismo mogli. Viđao sam seljake skamenjene od strave od Hodžinih pitanja i njegova nerazumljivog bijesa. Da su mogli razumjeti što ih se točno pita, vjerojatno bi se pokorili zahtjevu: vidio sam bezube, izmoždene starce skupljene na seoskom trgu; prije nego bi promucali svoje prijestupe (stvarne ili izmišljene) molili bi, bespomoćna pogleda, pomoć prvo od onih oko sebe, zatim od nas. Viđao sam i mladiće pretučene, oborene na tlo, pa natjerane da ponovno ustanu kad njihova priznanja grijeha nisu bila zadovoljavajuća. Uvijek ću se sjećati kako je Hodža, pročitavši što sam napisao za stolom, rekao: "Ti pokvarenjače!" i lupio me šakom u leđa, mumljajući i brinući se strahovito jer nije mogao shvatiti kako mogu biti takav. No sad je bolje znao što traži (makar ni sad ne odveć precizno) i do kojih zaključaka želi doći. Iskušao je i druge metode: pola vremena bi prekidao seljaka, govoreći mu kako laže; zatim

bi naši ljudi istukli prijestupnika. Drugi bi put prekinuo čovjeka tvrdnjom kako mu je neki njegov prijatelj rekao suprotno. Jedno ih je vrijeme pozivao po dvojicu. Vidjevši kako su priznanja površna, kako se seljani srame jedan pred drugim unatoč namjernom nasilju što su ga primjenjivali naši ljudi, on bi se razbjesnio.

U vrijeme kad je počela padati neumorna, teška kiša i ja sam se već počeo privikavati na takva zbivanja. Sjećam se seljaka koji su rekli vrlo malo i nisu imali namjeru reći puno više; uzalud su ih tukli i ostavljali satima stajati na kiši na blatnom seoskom trgu. S vremenom je izbljedjela privlačnost lova, pa su se naši izleti skratili. Od vremena do vremena ubili bismo srnu tužnih očiju ili debelog vepra (što je žalostilo Sultana), no sad su nas više zaokupljale ne toliko pojedinosti lova, nego ispitivanja; za njih su pripreme - baš kao i za lov - počinjale dugo unaprijed. Noću bi Hodža - kao da je osjećao krivicu i grižnju savjesti zbog onoga što je činio tijekom dana - izlijevao na mene svoje osjećaje. I njega je uznemiravalo što se događa, nasilje, ali je želio nešto dokazati, nešto od čega ćemo svi imati koristi; želio je to pokazati i Sultanu; konačno: zašto ti seljaci skrivaju istinu? Poslije je rekao kako bismo trebali izvesti isti pokus u muslimanskom selu, radi usporedbe; no ni to nije donijelo rezultate koje je želio: iako je pri ispitivanju primijenio malo prisile, činjenica je da su oni izrekli manje-više ista priznanja, iste iskaze kao i njihovi kršćanski susjedi. Jednog od onih groznih dana kada kiša nikako nije htjela prestati, Hodža promrmlja nekoliko riječi u smislu da ti ljudi nisu pravi muslimani, no navečer, kad smo raspravljali o događajima toga dana, uvidio sam kako je shvatio da istina više ne izmiče ni Sultanu. To je otkriće samo povećalo njegov gnjev i prisililo ga na primjenu još

goreg nasilja - tolikog da Sultan to više nije mogao izdržati gledati; ipak je - poput mene - slijedio cijeli proces, potaknut morbidnom radoznalošću. Kako smo se kretali sve dalje i dalje na sjever, stigismo opet u šumovit kraj gdje seljaci govore slavenskim narječjem; u ubavu seocu vidjesmo kako Hodža vlastitim šakama tuče zgodna šiparca koji se nije mogao sjetiti ničega osim jedne djetinjaste laži. Hodža prisegnu kako to više nikada neće učiniti; navečer ga je obvladala grižnja savjesti koja se meni činila pretjeranom. Drugom prigodom, dok je padala žućkasta kiša, učini mi se kako sam čuo žene iz toga sela kako plaču, gledajući iz daleka što se radi s njihovim muškarcima. Čak su se i naši vojnici, koji su se bili već izvještali u tom poslu, već gnušali nad svime time. Ponekad bi sami izabrali sljedećega "pokajnika", prije nas, te ga doveli pred nas; naš bi tumač sam postavljao prva pitanja, ne čekajući Hodžu, već umorna od bijesa. Ne, nije da nikad nismo naišli na zanimljive žrtve, koje su nam nadugačko i naširoko pripovijedale svoje grijehе, kao da su duboko u srcu godinama čekali kada će doći taj dan ispitivanja i priznavanja, ustrašeni i izbezumljeni ili pričama o našoj nasilnosti (za koje smo čuli da putuju od sela do sela poput kakve legende), ili dosegom neke apsolutne pravde, čija im je tajna ostajala nedokučiva; no Hodžu više nisu zanimalе bračne nevjere muževa i žena ni priče siromašnih seljaka koji su zavidjeli svojim imućnijim susjedima. Stalno je opetovao kako postoji dublja istina, no mislim da je čak i tada sumnjao, kao što i ja sada sumnjam, hoćemo li je ikada uspjeti otkriti. Ili je napokon osjetio našu sumnju, od čega se sklanjao u bijes, no Sultan i mi svi slutili smo kako on nema nakane odustati. Možda smo s toga razloga svi postali tek pasivni promatrači koji ga gledaju kako uzima uzde posve u svoje ruke. Jednom, sklanjajući se od kiše pod strehu, ponadarmo se videći Hodžu

promočena do kože dok je beskonačno dugo ispitivao mladića koji je mrzio svog očuha i njegove sinove jer su loše postupali s njegovom majkom; no poslije, te večeri, nije htio puno o tome govoriti, zaključivši tek kako je i to sasvim običan mladić, koji nije vrijedan sjećanja ni spomena.

Hitali smo na sjever, pa još dalje na sjever; stisnuta između visokih planina, hodnja je veoma sporo napredovala, vukući se uskom, blatnjavom cestom što vijuga kroz duboke crne šume. Volio sam svjež, taman zrak što je dolazio iz šuma borova i breza; volio sam tihe izmaglice što pobuđuju sumnje, kad je sve nejasno. Makar ih nitko nije tako nazivao, vjerujem da smo bili u podnožju Karpata, koje sam u djetinjstvu vidio na zemljovidu Europe što ga je posjedovao moj otac; zemljovid je narisao neki osrednji umjetnik, ukrasivši ga slikama jelenova i gotičkih dvoraca. Hodža se prehladio na kiši te se loše osjećao; mi smo ipak svakoga jutra išli u šumu, odvajajući se od hodnje što je miljela zavojitom cestom kao da želi što više, unedogled, odgoditi dolazak na odredište. Sada već kao da smo zaboravili na lov: kao da zastajkujemo na obali jezera ili na rubu ponora - ne da bismo ustrijelili jelena, nego više zato da bismo natjerali seljake da nas što dulje čekaju! Kad bismo zaključili kako je vrijeme, ušli bismo u jedno od sela, pa pošto bismo obavili naš "obred" slijedili smo Hodžu, koji nas je požurivao prema sljedećem selu; on nikad nije uspijevaio pronaći blago što ga je tražio, no očajnički je nastojao zaboraviti sve one što ih je tukao i zlostavljao; zaboraviti također vlastitu zdvojnost. Jednom je prigodom želio provesti pokus: Sultan (čije me strpljenje zapanjivalo) je za tu svrhu dao dovesti dvadesetoricu janjičara; postavio je isto pitanje prvom od njih, a zatim

plavokosim seljacima što su bezglasno stajali pred svojim kućama. Drugi je pak put doveo seljake vojsci te im pokazao naše oružje kako škripi i stenje trudeći se držati korak s carskom vojskom na blatnu putu; pitao ih je što misle o spravi, naredivši pisarima neka zapišu svaku riječ odgovora; no njegova snaga bijaše iscrpljena. Možda je to bilo stoga (tako je tvrdio) što ništa nismo znali o istini, ili ga je možda prestrašila tolika količina besmislena nasilja što ga je počinio ili uzrokovao; možda je bila riječ o osjećaju krivnje što ga je noćima mučio, ili je bio sit i presit glasova da vojska i paše mrmrljaju protiv njegova oružja i izleta u šume; ili je jednostavno bio bolestan; ne znam. Tek, njegov hrapavi glas nije odjekivao gromko kao prije; nije više bilo žestine u njegovu postavljanju pitanja na koja je već napamet znao odgovore; kad bi navečer govorio o budućim pobjedama, o tome kako moramo ustati i spasiti se, činilo se prema njegovu glasu - sve slabijem kako je vrijeme protjecalo - da ni sam ne vjeruje u ono što govori. Zadnji prizor koji pamtim s njime jest kako ispituje nekolicinu izbezumljenih slavenskih seljaka, bezvoljno, bez uvjerenja, a žuta kiša, boje sumpornoga dima, tek što je opet počela padati. Nismo ga htjeli više slušati, pa smo se držali podalje od njega; pri snovitu svjetlu, prigušenu kišom, ugledasmo ih kako prazno bulje u mokru površinu golemoga zrcala u urešenu okviru, što ga je Hodža dodavao iz ruke u ruku.

Nismo više išli na te "lovačke" izlete; prebrodismo rijeku i uđosmo u zemlju Poljaka. Naša se sprava nije mogla kretati na cestama, što se bijahu pretvorile u ilovaču promočenu prljavom kišom, sve jačom iz dana u dan, što je zaustavilo hodnju baš sad, kad smo se trebali brže kretati. Tad su se pojačale glasine o našoj bojnoj spravi (koju su paše ionako od

početka mrzili); govorilo se kako nosi zlu kob, čak da navlači prokletstvo na vojsku; glasine su dosolili janjičari što su morali sudjelovati u Hodžinim "pokusima". Kao i uvijek, nisu krivili Hodžu, već mene, nevjernika. Kad je Hodža počeo svoju tiradu stihom koji je sada već išao na živce čak i Sultanu, pa stao govoriti o nužnosti našeg oružja, o snazi neprijatelja, o tome kako moramo ustati i krenuti u akciju, paše koji su ga slušali u carevu šatoru još su se čvršće uvjerali kako smo mi šarlatani i da će naše oružje donijeti zlu kob. Hodžu su smatrali bolesnikom, koji je skrenuo, ali bi ga se još moglo spasiti; pravi sam krivac, onaj koji je zaista opasan, bio ja; ja sam zaveo Hodžu i cara, za-trovaio ih svojim bolesnim idejama. Navečer, kad smo se razišli svatko u svoj šator, Hodža je počeo govoriti protiv paša bijesnim tonom što ga je nekoć rabio za svoje budale, no ništa više nije bilo ostalo od radosti i nade za koje vjerujem da smo ih imali tih, prijašnjih godina.

Unatoč svemu, uviđao sam kako on još ne kani odustati. Dva dana poslije, kad se naša bojna sprava zaglavila u blatu na samom putu hodnje, izgubih svaku nadu; no Hodža se i dalje borio, bolestan, kakav je već bio. Nitko nam nije htio dati čovjeka, čak ni konja; on ode Sultanu i nađe gotovo četrdeset konja, dade ih ispregnuti od topova te prikupi skupinu ljudi; predvečer, praćen pogledima onih što su se cijeli dan molili da sprava potone u blato i tamo ostane, bijesno je bičevao konje, pokrećući našega čudovišnoga kukca. Večer je proveo u prepirci s pašama, koji su nas se željeli riješiti te su govorili kako sprava iscrpljuje snagu vojsci te uz to donosi lošu sreću; borio se, ali ja sam ćutio kako on više ne vjeruje u pobjedu.

Te noći, u našem šatoru, kad sam pokušao odsvirati nešto na arapskoj lutnji što sam je uspio ponijeti na pohod, on mi je istrgnu iz ruku i baci na stranu. Znam li da traže moju glavu? Znam. Reče kako bi bio sretan čovjek kad bi tražili njegovu glavu umjesto moje. To sam i ja znao, no ne rekoh ništa. Baš sam htio opet uzeti svoju lutnju kad me on ponovno zaustavi, tražeći od mene neka mu kažem više o tom mjestu, o svojoj zemlji. Pošto sam mu ispričao nekoliko sitnih izmišljotina što sam ih pričao Sultanu, on se naljuti. On hoće istinu, stvarne činjenice: pitao me o mojoj majci, zaručnici, braći i sestrama. Kad sam mu počeo opisivati "istinu", on mi se pridružio, izgovarajući promuklo riječi na talijanskom što ih je od mene naučio, u kratkim, nedovršenim rečenicama u kojima nisam nalazio puno smisla.

Tijekom idućih nekoliko dana, kad je ugledao ruševne utvrde što su ih zaposjele naše prethodnice, osjetih kako su ga očajnički zaokupile neke čudnovate, iskvarene misli. Jednoga jutra, dok smo se polako provlačili kroza selo pogođeno našom topovskom vatrom, on sjaha vidjevši ranjenike kako umiru blizu izvora, pa potrča k njima. Gledajući ga s daljine, pomislih najprije kako im želi pomoći, kao da bi ih pitao za njihove rane kad bi imao sa sobom tumača; zatim shvatih da ga je obuzeo zanos čiji razlog kao da sam slutio; on ih je nešto drugo želio pitati. Sutradan, kad smo pošli sa Sultanom u obilazak izgorjelih utvrda i tornjića na obje strane ceste, on je bio u istom uzbuđenom stanju: vidio je ranjenika kome još nije bila odrubljena glava kako leži među zgradama srušenim sa zemljom i drvenim preprekama što su ih tanad rascijepala na komade; potrča k njemu. Slijedio sam ga, kako bih ga spriječio da učini kakvo zlo, bojeći se kako će ljudi misliti da sam ga ja na

to nagovorio; ili sam možda pošao iz čiste radoznalosti. Kao da je vjerovao da će mu ranjenici, tijela raznesenih kartečama i topovskim zrnima, nešto reći prije nego im se na lice navuče smrtna krinka. Hodža ih je bio spreman ispitivati kako bi mu to rekli; od njih će naučiti dublju istinu, koja će u trenutku sve promijeniti. No vidio sam kako je očaj na tim licima tako bliskima smrti, prišavši im bliže, odmah prepoznao kao svoj vlastiti očaj te nije mogao govoriti.

Toga dana u suton, doznajući kako se car ljuti što zamak Doppio nije zauzet usprkos svim nastojanjima, Hodža pođe Sultanu, opet na isti način uzbuđen. Na povratku kao da je bio ustrašen, čini se - ne znajući ni sam zašto. Rekao je Sultanu kako želi svoje oružje poslati u borbu, da je zbog ovoga dana tolike godine radio na njemu. Suprotno mojim očekivanjima, Sultan se složi kako je kucnuo pravi čas, ali procijeni kako treba dati još vremena Husein-paši Plavušanu, komu je prije povjerio opsadu zamka. Zašto je to car kazao? Bijaše to jedno od onih pitanja za koje godinama nisam bio siguran je li ga Hodža postavljao meni ili samome sebi; iz nekoga se razloga više nisam osjećao bliskim njemu; bilo mi je dosta te napetosti. Hodža sam odgovori na pitanje: to je zato što se boje da će im oteti dio pobjedničke slave.

Do sljedećeg poslijepodneva, kad smo doznali da Husein-paša Plavušan još nije uspio osvojiti zamak, Hodža je utrošio svu svoju snagu pokušavajući se uvjeriti kako je u pravu. Otkad se proširio glas da sam uhoda, nisam više išao u Sultanov šator. Te večeri, kad je pošao tumačiti dnevne događaje, Hodža je uspio ispričati priče o pobjedi i dobroj sreći, u koje je Sultan, čini se, vjerovao. Pri povratku u naš šator zauzeo je

optimističnu pozu čovjeka sigurna kako će na kraju Nečastivom prebiti noge. Dok sam ga slušao, manje me se dojmio njegov optimizam nego krajnji napor što ga je ulagao kako bi ga održao.

Ponavljao je istu staru priču o nama i njima, o nadolazećoj pobjedi; no u glasu mu je bila neka tuga, koju nikad prije nisam čuo; pratila je njegove stare priče poput melankolične melodije; kao da pripovijeda sjećanje iz djetinjstva koje nam je obojici dobro poznato, jer smo čitav život proveli zajedno. Nije se bunio kad sam uzeo svoj ud, niti kad sam mu stao nespretno natezati žice. Govorio je o budućnosti, o divnim danima u kojima ćemo uživati pošto skrenemo tok rijeke u smjeru koji nama odgovara. No obojica smo znali kako govori o prošlosti; vizije spokoja zatitraše mi pred očima: krasna stabla u ograđenu vrtu iza kuće, tople sobe pune svjetla, sretna obitelj okupljena oko stola za večeru. Prvi put u puno godina ulio mi je osjećaj spokoja; shvatio sam što je mislio govoreći kako će biti teško otići, kako voli ovdašnje ljude. Zatim promisli malo o tim ljudima, pa se sjeti svojih budala i naljuti se; u sebi sam se slagao s njime. Činilo se kako njegov optimizam i nije posve hinjen; možda stoga jer smo obojica dijelili osjećaj da smo pred početkom novoga života, ili zato što sam mislio kako bih se i ja na njegovu mjestu vladao na isti način -ne znam.

Sljedećeg jutra, kad smo prvi put iskušali naše oružje, gađajući malu neprijateljsku utvrdu blizu bojišnice, obojica smo imali čudan osjećaj da neće baš biti uspjeha. Gotovo stotinu ljudi što ih je Sultan dao nama za potporu rasuli su se tijekom prvoga napada. Neke od njih je smrvila sama bojna sprava, a druge su, nakon nekoliko promašenih hitaca,

pogodili neprijatelji kad se stroj poput magarca zaglavio u blatu, a momčad ostala bez pokrića. Većina ih je pobjegla, bojeći se zle kobi, pa se nismo mogli pregrupirati za novi napad. Zacijelo smo obojica mislili isto.

Kad je poslije Hasan-paša Debeli sa svojim momcima zaposjeo istu utvrdu u jedva jedan sat, gotovo bez žrtava, Hodža poželi svoju duboku znanost opet iskušati, ovoga puta s nadom za koju sam i sam držao kako je dobro razumijem, ali svi su nevjernički vojnici iz utvrde bili već pali pod mačem; nije bilo ni jednog jedinog čovjeka koji bi udisao svoje zadnje dahove među izgorjelim ruševinama prepreka. Kad je Hodža vidio kako glave skupljaju na jednoj strani kako bi ih odnijeli caru, odmah sam znao što misli; čak sam njegovu očaranost držao opravdanom, no više nisam mogao podnijeti da to ide tako daleko: okrenuh mu leđa. Malo poslije, kad sam pogledao, nadvladan radoznalošću, vidjeh ga kako se udaljava od hrpe ljudskih glava; nikad nisam uspio doznati koliko je daleko otišao.

U podne se vratismo hodnji; tada smo čuli kako zamak Doppio još nije zauzet. Sultan je, čini se, bio ljut; govorio je o kažnjavanju Husein-paše Plavušana; svi ćemo se mi, cijela vojska, uključiti u opsadu! Car reče Hodži da će, ako zamak ne padne do večeras, pri jutarnjem napadu uporabiti naše oružje. Tada je Sultan zapovjedio da se nesposobnom zapovjedniku, koji čitava dana nije uspio zaposjesti čak ni malu utvrdu, odsiječe glava. Sultan nije obraćao pozornost na neuspjeh naše sprave pri napadu na utvrdu, o čemu je vijest već bila stigla do vojske; nisu ga zanimale ni glasine da nosi zlu kob. Hodža više nije govorio o svom

udjelu u pobjedi; iako to nije spominjao, znao sam kako razmišlja o smrti prethodnoga dvorskoga zvjezdoznanca; dok sam sanjao o prizorima iz mojega djetinjstva ili o životinjama na našem imanju, znao sam da mu iste stvari prolaze kroz glavu; znao sam kako i on misli da je vijest o zauzeću zamka naša posljednja prilika; znao sam i da uistinu ne vjeruje u tu priliku. Znao sam da postoji crkvice sa zvonikom u plamenu u selu što ga je vojska razorila u bijesu što ne može zauzeti zamak; a u toj je crkvi hrabri svećenik pjevao molitve i njima nas pozivao na novi život; kako smo odmicali na sjever, sunce što je zalazilo za šumovite brjegovе budilo je u njemu - baš kao i u meni - osjećaj savršenstva nečega što se tiho i brižljivo bliži svojem ispunjenju.

Pošto je sunce zašlo, a mi doznali kako ne samo što je Husein-paša Plavušan izgubio bitku, nego su se Austrijanci, Mađari i Kozaci pridružili Poljacima u obrani Doppija, napokon ugledasmo sam zamak. Bijaše na vrhu visoka brijega; njegove tornjeve sa zavijorenim zastavama hvatalo je blijedo rumenilo zalazećega sunca; i bijaše bijel, najčistije bijel i lijep. Ne znam zašto sam mislio kako čovjek može nešto tako lijepo i nedostižno vidjeti samo u snu. U snu bi trčao vijugavim putem kroz tamnu šumu, trudeći se stići do svijetloga dana na vrhu brijega, do te kule bjelokosne; kao da se održava sjajan svečani ples i ti hoćeš u njemu sudjelovati, kao da je to prigoda za sreću koju ne želiš propustiti; no premda se nadaš svakoga časa dosegnuti kraj puta, put nikada ne završava. Doznajući kako se rijeka, što se bijaše izlila, povukla iz močvare što je zaudarala u nizini između tamne šume i podnožja brijega, te kako se pješaštvo, iako kadro pregaziti močvaru, ne može uspeti uza strminu koliko se god trudilo, usprkos topničkoj potpori, razmišljao sam o putu

koji nas je doveo ovamo. Bilo je kao da je sve bilo isto toliko savršeno kao pogled na taj čisti bijeli zamak iznad čijih tornjeva lete ptice; savršeno kao sve tamnije litice strmih strana brijega i spokojna crna šuma. Sada sam shvatio kako su mnoge stvari što smo iskusili prošlih godina i držali ih slučajem bile zapravo neizbježne, kako naši vojnici nikada neće uspjeti dosegnuti bijele kule zamka; i da Hodža misli isto. Znao sam i odviše dobro kako će, kad se ujutro priključimo opsadi, naše oružje potonuti u močvari, ostavljajući ljude u njemu i oko njega neka umru; da će ishod toga biti glasovi koji će zahtijevati moju glavu kako bi se stišale glasine da sprava donosi zlu kob; bit će straha i gundanja vojnika; znao sam kako Hodža sve to isto shvaća. Prisjetili se kako sam jednoć, prije više godina, kako bih ga naveo govoriti o sebi, ispričao priču o mojem prijatelju iz djetinjstva s kojim sam bio razvio zajedničku naviku da mislimo na istu stvar u isto vrijeme. Nisam ni sumnjao kako on sada misli upravo na iste stvari.

Kasno te noći otišao je u Sultanov šator; dugo ga nije bilo, izgledalo je kao da se nikada neće vratiti. Jedno vrijeme, budući da sam lako mogao pogoditi što će reći vladaru, koji će od njega tražiti da protumači pašama događaje toga dana i buduće, razmatrao sam mogućnost da je ubijen tamo, na licu mjesta, pa će krvnici uskoro doći i po mene. Poslije sam zamišljao kako je otišao iz šatora pa, ne zaustavivši se kako bi mi kazao, krenuo ravno prema bijelim kulama zamka, što svjetlucaju u tmuni, pa da je, provukavši se pokraj straža, kroz močvaru i šumu, već stigao do njega. Čekao sam jutro, razmišljajući bez velikog oduševljenja o novom životu koji me čeka - kad se on vrati. Tek puno poslije, godinama nakon toga, nakon dugačkih razgovora s ljudima što su bili nazočni ondje, u

Sultanovu šatoru, doznao sam kako je Hodža rekao točno ono što sam nagađao da će reći. Tada mi ništa nije objasnio; žurio se kao netko tko se sprema na put. Reče da je vani gusta magla. Razumio sam.

Do praskozorja sam razgovarao s njim o stvarima što sam ih ostavio u domovini; opisivao sam mu kako će pronaći moju kuću, govorio o svojoj majci, ocu, braći i sestrama, kako nas drže u Empoliju i Firenci.

Spomenuo sam mu i neke sitne, osobite pojedinosti po kojima će moći raspoznati jednu osobu od druge. Pripovijedajući, prisjetio sam se kako sam mu sve to već prije ispričao, sve - sve do velikog madeža na leđima mojega mlađeg brata. Neko su mi vrijeme, dok sam zabavljao Sultana, ili sada, dok pišem ovu knjigu, te priče izgledale tek kao puki proizvodi moje mašte, ne kao istina; no zatim povjerovali u njih: moja sestra zaista muca, na našoj je odjeći puno puceta, sa stražnjega sam prozora, koji gleda na vrt naše kuće, doista vidio što sam mu rekao da sam vidio. Pred jutro sam došao na pomisao kako su me zavele te priče, jer sam držao da će biti nastavljene, vjerojatno od mjesta gdje su stale, iako znatno poslije. Znao sam kako i Hodža misli isto, da rado vjeruje u svoju vlastitu priču.

Odjeću smo razmijenili bez žurbe i bez razgovora. Dadoh mu svoj prsten i medaljon što sam ih uspio sačuvati sve ove godine. U medaljonu je bila slika majke moje bake i izbljedjeli pramen kose moje zaručnice; držim da mu se to vrlo svidjelo, jer je medaljon odmah stavio oko vrata. Zatim izađe iz šatora i ode. Promatrao sam ga kako polako nestaje u tišini i magli. Svitalo je. Iscrpljen, legoh na njegov ležaj i usnuh; spavao sam mirno.

JEDANAESTO

Došao sam do kraja svoje knjige. Izbirljivi čitatelji su je možda već odavno bacili na stranu, zaključivši kako je moja priča završena prije dugo vremena. Nekad sam i ja tako mislio. Prije više sam godina bacio ove listove u ladicu, ne namjeravajući ih ikada više čitati. Tih sam dana kanio okrenuti svoj um drugim pričama što sam ih izmislio - ne za Sultana, nego za vlastito zadovoljstvo: romantične pripovijesti u dalekim zemljama što ih nikada nisam vidio, u sumornim pustinjama i ledenim šumama, u kojima se radilo i o lukavu trgovcu koji je lutao šumama kao vuk; želio sam zaboraviti ovu knjigu, ovu priču. Iako znajući da to neće biti lako nakon svega što sam vidio i doživio, bio bih mogao uspjeti da mi prije dva tjedna nije došao posjetitelj i uvjerio me da iznesem ovu knjigu ponovno na svjetlo dana. Danas bar znam kako od svih svojih knjiga ovu najviše volim; završit ću je jer je treba završiti, kako sam i čeznuo, kako sam i sanjao da ću učiniti.

Sjedeći za starim stolom, za kojim dovršavam ovu knjigu, vidim mali jedrenjak kako para morsku površinu od Dženetisara prema Istanbulu; vidim vjetrenjaču kako joj se krila polako okreću u daljini, među maslinicima; vidim djecu kako se guraju u igri u vrtu pod smokvama; vidim prašnjavu cestu od Carigrada do Gebzea. Za zimskih snjegova malo tko prolazi ovim putem. U proljeće i ljeto gledam karavane kako putuju na istok, u Anadoliju, čak i do Bagdada i Damaska; često promatram slomljene taljige što ih vuku volovi kako napreduju puževim korakom; ponekad me ushiti prizor udaljena jahača, čije odijelo ne mogu

razaznati; no kad se konjanik približi, shvaćam kako ne dolazi mene vidjeti. Ovih dana nitko ne dolazi i znam da nitko i neće.

No ne bunim se i nisam osamljen; uštedio sam dosta za godina svoje službe na mjestu dvorskoga zvjezdoznanca. Oženio sam se, imam četvero djece; na vrijeme sam naslutio kako nailaze nevolje i dao ostavku na svoju službu - možda poučen iskustvom prakse u toj struci: prije no što je careva vojska pošla na Beč, prije no što su smiješni klauni i čovjek koji me je naslijedio na mjestu dvorskoga zvjezdoznanca bili smaknuti u slijepom bijesu nakon poraza, dugo prije nego što je naš Sultan, koji je toliko volio životinje, bio svrgnut, ja sam se sklonio u Gebze. Dao sam sagraditi ovu vilu i u nju prenio svoje voljene knjige, svoju djecu i nekoliko slugu. Moja je supruga, kojom sam se oženio dok sam još bio dvorski zvjezdoznanc, puno mlađa od mene; dobra je domaćica koja ravna cijelom kućom i obavlja još neke manje poslove za mene; ostavlja me neka pišem svoje knjige i sanjam, bližeći se sedamdesetj, cijele sam dane u ovoj sobi. Stoga, kako bih pronašao prikladan konac za svoju knjigu i svoj život, razmišljam o Njemu koliko mi srce želi.

A ipak, prvih godina sam pokušavao to nikada ne činiti. Jednom ili dvaput, kad bi car želio razgovarati o Njemu, shvatio je da me ta tema uopće ne privlači. Držim da je bio zadovoljan time; bio je samo radoznao; no što ga je tako posebno zanimalo i koliko - to nikad nisam uspio otkriti. Prvo je kazao kako me ne bi trebalo biti sram što je On utjecao na mene, što sam učio od Njega. Od početka je znao kako je On napisao sve te knjige, kalendare i pretkazanja što sam mu ih godinama

davao; to Mu je i rekao dok sam se ja kod kuće još borio s nacrtima našeg oružja što je zaglavilo u močvari; znao je također kako mi je On to rekao, baš kao što sam i ja Njemu sve govorio. Tada vjerojatno nijedan od nas nije još bio izgubio nit, ali razumjeh kako su Sultanu noge čvršće na zemlji nego što su meni. Tih sam dana smatrao kako je car bistriji od mene - zna sve što bi trebao znati, pa se igra mnome kako bi me što sigurnije držao u šaci. Možda je na mene također utjecala zahvalnost što me izbavio od onoga poraza čije je sjeme bilo posijano u močvari te od bijesa vojnika, izludjelih od glasina o prokletstvu. Jer kad su doznali kako je nevjernik pobjegao, neki su vojnici stali tražiti moju glavu. Da me prvih godina iskreno upitao, vjerujem kako bih Sultanu bio sve rekao. Tih dana još nisu bile počele glasine kako ja nisam onaj koji jesam; želio sam s nekim razgovarati o svemu što se zbilo; On mi je nedostajao.

Još me više uznemirivalo živjeti sam u kući u kojoj smo zajedno proveli tolike godine. Džepovi mi bijahu puni novca; noge su mi uskoro naučile put do tržnice robova, ali mjesecima sam tragao dok nisam našao što sam tražio. Na kraju sam kupio nekoga jadnička koji nije zaista sličio ni na mene ni na Njega i doveo ga kući. Te noći, kad sam mu rekao neka me nauči sve što zna, neka mi priča o svojoj zemlji, svojoj prošlosti, neka mi čak prizna grijehe što ih je počinio, kad sam ga doveo pred zrcalo - on me se bojao. Bila je to strašna noć; bilo mi je žao sirotoga čovjeka, kanio sam ga ujutro osloboditi, no prevladala je moja škrtost, pa sam ga odveo natrag na tržnicu robova kako bih ga preprodao. Onda se odlučih oženiti, pa sam pustio glas o tome našem četvrti. Dolazili su mi rado, držeći kako će me konačno učiniti jednim od njih, da će mir doći u našu ulicu. I ja sam bio zadovoljan što postajem jedan od njih; osjećao sam

nadu, mislio kako su glasine utihnule, mislio kako ću moći u miru živjeti izmišljajući priče za mojega Sultana, godinu za godinom. Pažljivo sam si izabrao ženu; čak mi je navečer svirala na udu.

Kad su glasine opet počele, isprva sam mislio kako je to zasigurno još jedna Sultanova igra, jer sam smatrao kako se on naslađuje gledajući moju tjeskobu i postavljajući mi pitanja koja će me uznemiriti. U početku me i nije previše uznemirivalo kad bi mi iznenada rekao nešto kao: "Poznajemo li sami sebe? Čovjek mora razumjeti tko je." Mislio sam kako je ta iritantna pitanja pokupio od onih sveznadara među svojim ulizicama, što se zanimaju za grčku filozofiju; opet je, naime, bio počeo oko sebe okupljati takve tipove. Kad je od mene zatražio neka nešto napišem o toj temi, dao sam mu svoju posljednju knjigu o gazelama i vrapcima; bio sam zadovoljan, jer životinje nikad ne razmišljaju o sebi i ne znaju ništa o tome tko su. Kad sam vidio da je knjigu ozbiljno uzeo i pročitao je sa zadovoljstvom, malo sam se opustio, no glasine počеше dopirati i do mojih ušiju: pričalo se kako se prema Sultanu ophodim kao prema budali, jer čak i ne podsjećam na čovjeka čije sam mjesto zauzeo; On je bio tanak i finiji od mene, dok sam se ja udebljao; znali su da lažem kad sam jednom rekao kako ne mogu znati sve što On zna; jednoga ću dana, u ratno doba, i ja donijeti lošu sreću i zatim pobjeći, kako je i On pobjegao; izdat ću neprijatelju državne tajne i popločiti put do poraza itd., itd. Kako bih se zaštitio od tih glasina, za koje sam držao kako ih je Sultan prvi pustio, povukoh se sa svečanosti i gozbi, nisam se mnogo pojavljivao u javnosti, smršavio sam i počeo pažljivo ispitivati o čemu se te zadnje noći raspravljalo u vladarevu šatoru. Supruga mi je rađala jedno dijete za drugim, prihod mi bijaše dobar; želio sam

zaboraviti glasine, zaboraviti Njega, zaboraviti prošlost i nastaviti svoj posao u miru.

Izdržao sam gotovo još sedam godina; možda, da su mi živci bili jači ili - još važnije - da nisam naslutio kako dolazi još jedna čistka u Sultanovoj sviti - bio bih nastavio do konca; bio bih prošao kroz vrata što mi ih je car otvorio i ostavio se bivšega života koji sam želio zaboraviti. Sad sam već prilično besramno odgovarao na pitanja o svojem identitetu, od kojih sam isprva bivao oprezan. "Zašto bi bilo važno tko je tko?" uzvratilo bih protupitanjem. "Važno je što smo učinili i što ćemo učiniti." Vjerojatno je kroz ta vrata ormara Sultan ušao u moj um! Kad je zatražio od mene neka mu pripovijedam o Italiji, o zemlji u koju je On pobjegao, odgovorili kako malo znam o njoj; on se razbjesni: on zna kako mi je On sve ispričao; čega se bojim - neka se samo sjetim što mi je rekao. I tako sam Sultanu u detalje pripovijedao Njegovo djetinjstvo i Njegova lijepa sjećanja, od kojih sam neka uključio u ovu knjigu. Isprva sam još bio poprilično napet, a Sultan me slušao onako kako sam i želio - kao kad se sluša nekoga tko prepričava priču što ju je čuo od nekoga drugog; no godinama nakon toga, krenuo je dalje: slušao me kao da to On govori; ispitivao me o pojedinostima što ih je samo On mogao znati, govoreći mi neka se ne bojim, neka mu kažem prvi odgovor koji mi padne na pamet: koji je događaj prethodio početku mucanja Njegove sestre? Zašto Gani nisu primili na Sveučilište u Padovi? Koje je boje bila odjeća što ju je nosio Njegov brat kad su prvi put gledali vatromet u Mlecima? Dok sam pripovijedao Sultanu sve te pojedinosti kao da su se događale meni, mi bismo bili na izletu brodom, ili bismo ležali uz ribnjak pun lopoča i žaba, promatrajući besramne majmune u srebrnim kavezima; ili bismo šetali

jednim od carskih vrtova koji su - jer su njih dvojica tuda zajedno šetali - bili puni njihovih zajedničkih uspomena. Zatim car, zadovoljan mojim pričama i igrom našega pamćenja što je na otvorenom cvalo poput vrtnoga cvijeća, osjetio bliskost sa mnom te bi stao pričati o Njemu kao da se prisjeća staroga prijatelja koji nas je izdao: reče kako je dobro što je pobjegao, jer makar je bio zabavan, car je često gubio strpljenje s Njime zbog Njegove drskosti i pomišljao kako bi Ga dao ubiti. Otkrio mi je neke stvari koje su me prepale, jer nisam mogao posve točno odrediti o kojem od nas dvojice je govorio; no govorio je s ljubavlju, bez ljutnje: bilo je dana kad se, bojeći se kako više neće moći trpjeti Njegovu nesvjesnost sama sebe te bi ga mogao ubiti u bijesu - eto, te zadnje noći bio je na rubu da pozove krvnike! Poslije je kazao kako ja nisam toliko bezobrazan; ne smatram sebe najpametnijim i najsposobnijim čovjekom na svijetu; nisam tumačio užase kuge u svoju vlastitu korist; nisam noću sve ljude držao budne pričama o dječaku kralju što je osakaćen na panju; a sada, ja nemam nikoga kome bih mogao otići kući i rugajući se prepričavati Sultanove snove pošto mi ih je ispričovijedao, nikoga s kime bih mogao pisati bedaste, zabavne izmišljene priče da ga zavedem na krivi put! Slušajući, činilo mi se kako gledam u snu sebe, nas dvojicu, sa strane; tada shvatih kako smo izgubili nit. No posljednjih je mjeseci car - kao da me želio izludjeti - pošao još dalje: ja nisam poput Njega, nisam predao svoj um sofistima koji razlikuju "njih" od "nas", kako je on učinio! Za vatrometa što ga je tada osmogodišnji Sultan promatrao s druge obale, prije nego nas je upoznao, moj vlastiti Demon donio je pobjedu drugome demonu na tamnome nebu za Njega; a sada je otišao s Njime u zemlju gdje smatra da će pronaći mir! Poslije, za šetnji carskim perivojem, koje su uvijek bile jednake, car me zamišljeno zapita: mora li

čovjek biti Sultan da bi razumio kako ljudi na sve četiri strane svijeta i u svih sedam podneblja svi podsjećaju jedan na drugoga? Uplašivši se, ne rekoh ništa; kao da je želio slomiti moj posljednji otpor, on ponovi pitanje: zar nije najbolji dokaz da su ljudi svuda jednaki to što su kadri zamijeniti mjesta?

Budući da sam se nadao kako ćemo Sultan i ja jednoga dana uspjeti zaboraviti na Njega i zato što sam iz opreza uštedio nešto više novca, bio sam kadar strpljivo podnositi to mučenje; ja sam se, naime, navikao na strah što ga donosi dvoznačnost. Nemilosrdno je otvarao i zatvarao vrata mog uma, kao da ide amo-tamo progoneći zeca u nekoj šumi u kojoj smo se izgubili. On je to sada, štoviše, radio pred bilo kime; opet se okružio odvratnim ulizicama i spletkarima. Bojao sam se, misleći kako će opet doći do čistke, pa bi nam mogli oduzeti svu imovinu; slutio sam skori dolazak nevolja. Bio je to dan kad me nagnao da mu govorim o mostovima u Mlecima, o čipki na stolnjaku s kojega je On doručkovao kao dijete, o pogledu kroz prozor što gleda na vrt iza Njegove kuće, čega se sjetio kad su se spremali odrubiti mu glavu jer nije htio prijeći na islam - tada mi je Sultan zapovjedio neka zapišem sve te priče u knjigu, kao da zapisujem vlastite doživljaje; tada sam odlučio otići iz Carigrada što je prije moguće.

Preselio sam se u drugu kuću u Gebzeu kako bih Ga zaboravio. Isprva sam se bojao da bi careva tjelesna straža mogla doći po mene; no nitko me nije tražio, niti je tko dirao u moje prihode; ili sam bio zaboravljen, ili je vladar dao da me potajno promatraju. Nisam više o tome razmišljao, nego se dadoh na posao: dao sam izgraditi ovu kuću, oblikovao stražnji

vrt prema svojoj želji, u skladu s unutarnjim porivima; vrijeme mi je prolazilo u čitanju knjiga, pisanju priča za vlastito zadovoljstvo i savjetovanju posjetitelja koji su dolazili potražiti moj savjet, jer su otkrili da sam bivši astrolog; činio sam to više radi zabave nego radi zarade. Možda sam od njih najviše naučio o svojoj zemlji, u kojoj sam živio od djetinjstva: prije nego što bih pristao proricati sudbinu bogaljima, ili ljudima izbezumljenima od boli zbog gubitka najbližih (sina ili brata), kronično bolesnima, očevima usidjelica, patuljcima, ljubomornim muževima, slijepcima, mornarima, beznadnim zaljubljenicima razrogačenih očiju - nagnao bih ih neka mi prvo nadugačko i naširoko ispričaju svoje životne priče; noću bih u bilježnice zapisivao što sam čuo kako bih tu građu poslije uporabio u vlastitim pričama, kako sam učinio i s ovom knjigom.

Tih sam godina također sreo starca koji je sa sobom u moju sobu unio duboku melankoliju. Bio je zacijelo deset-petnaest godina stariji od mene. Čim sam vidio tugu na licu toga čovjeka, imenom Evlija Čelebija, zaključili kako je usamljenost njegova boljka, no on to nije rekao: čini se da je cijeli svoj život posvetio lutanjima i pisanju desetosveščane knjige koju samo što nije dovršio. Prije smrti je želio otputovati na mjesta najbliža Bogu -Meku i Medinu - te pisati i o njima; no u njegovoj je knjizi nešto nedostajalo i to ga je uznemiravalo; želio je svojim čitateljima prenijeti ljepotu mostova u Italiji, o kojoj je toliko čuo, pa se pitao bih li ja, koga je došao vidjeti zbog slave mojega imena u Istanbulu, bih li mu ja mogao štogod reći o njima? Kad mu rekoh kako nikada nisam vidio Italiju, on odvrati kako mu je to dobro poznato, kao i svima ostalima, ali je čuo kako sam nekad imao roba koji je odande došao, a podrobno mi

je opisao sve; kažem li to Evliji, on će mi se odužiti zabavnim anegdotama: zar nije izumljivanje i slušanje zanimljivih priča nešto najljepše u životu? Kad je stidljivo iz torbe izvadio zemljovid, najgori zemljovid Italije što sam ga ikada vidio, odlučih mu ispričati što ga je zanimalo.

Svojom je bucmostom, dječjom rukom stao pokazivati na karti gradove; pošto bi vrlo polako izgovorio ime grad, slog po slog, brižljivo bi zapisao opise što sam mu ih davao. Za svaki je grad želio i neobičnu priču. Prošavši za trinaest noći tako kroz trinaest gradova, prošli smo od sjevera do juga cijelom ovom zemljom koju sam vidio prvi put u životu; zatim se brodom sa Sicilije vratismo u Carigrad. Tako smo proveli čitavo jutro. Toliko mu se svidjelo što sam mu rekao te je poželio i meni ugoditi, pa mi je pričao o hodačima na žici koji su nestali u nebu Akre, o ženi iz Konje koja je rodila slona, o plavokrilih bikovima što žive na obalama Nila, o ružičastim mačkama, o sahat-kuli u Beču, lažnim prednjim zubima što ih je tamo dao napraviti, špilji koja govori na žalu Azovskoga mora, o američkim crvenim mravima. Iz nekoga su razloga te priče u mene izazvale čudnovatu melankoliju; plakalo mi se. Crveni odsjaj zalazećega sunca preplavi mi sobu. Kad me Evlija upita imam li i ja čudnih priča poput tih, pomislih kako ću ga zbilja iznenaditi, pa pozvah njega i njegove sluge neka kod mene provedu noć; ja imam priču koja će ga oduševiti: o dvojici ljudi koji su zamijenili svoje živote.

Noću, pošto su se svi ostali povukli u svoje sobe, nakon što je tišina koju smo obojica čekali pala ponad kuće, vratismo se još jednom u sobu. Tada sam prvi put zamislio ovu pripovijest što je upravo dovršavaš, dragi

čitatelju! Priča koju sam mu ispriповjedio nije izgledala kao izmišljena, nego kao proživljena; kao da mi je netko drugi tiho šaptao na uho sve te riječi; rečenice su sporo slijedile jedna za drugom: "Plovili smo od Mletaka prema Napulju kad se pojavila turska flota..."

Dugo nakon ponoći, kad sam završio svoju priču, nastala je duga tišina. Osjetih kako obojica razmišljamo o Njemu, no u Evlijinu je umu On bio posve različit nego u mojemu. Nema sumnje kako je zapravo razmišljao o svom vlastitom životu! A ja - ja sam razmišljao o svom životu, o Njemu, o tome kako volim priču što sam je stvorio; bio sam ponosan na sve što sam proživio i sve o čemu sam sanjao: soba u kojoj sjedimo bijaše preplavljena tužnim sjećanjima na sve što smo obojica nekoć željeli postati i na ono što je iz svega izašlo; tada sam prvi put jasno shvatio kako Ga nikada neću moći zaboraviti i da će me to činiti nesretnim do konca života; znao sam kako nikada neću moći živjeti sam: bilo mi je kao da je usred noći, skupa s mojom pričom, sjena privlačne sablasti pala preko sobe, izazivajući znatiželju i oprez kod nas obojice. Pred zoru me moj gost razgalio govoreći kako mu se vrlo svidjela moja priča, no dodao je kako se ne može složiti s nekim pojedinostima. Možda da bih izmaknuo iritantnom sjećanju na svoga blizanca i vratio se što je prije moguće svojem novom životu, poklonio sam mu punu pozornost.

Složio se kako moramo tražiti neobično i iznenađujuće, kako i jest u mojoj pripovijesti; da, možda se na takav način možemo boriti protiv iscrpljujućeg tereta ovoga svijeta; njemu je to poznato još od jednoličnih godina djetinjstva i školovanja; nikad u životu nije mu ni palo na pamet povući se u osamu među četiri zida; eto, zato je čitav život proveo

putujući, tražeći priče putevima koji nemaju kraja ni konca. No moramo tragati za neobičnim i iznenađujućim u svijetu, ne u sebi samima! Tražiti unutra, razmišljati tako dugo i tako teško o nama samima - to će nas samo unesrećiti. To se upravo dogodilo s likovima u mojoj pripovijesti: s toga razloga junaci nikada ne mogu podnijeti da budu to tko jesu; upravo zato uvijek žele postati netko drugi. Pretpostavimo da su događaji u mojoj priči istiniti! Vjerujem li ja da bi ta dvojica ljudi koji su zamijenili mjesta mogli biti sretni u svojim novim životima? Ja sam šutio. Poslije me iz nekoga razloga podsjetio na jednu pojedinost moje pripovijesti: ne smijemo si dopustiti da nas zavedu nade jednorukoga roba Španjolca! Ako to učinimo, onda ćemo malo-pomalo, pišući takve pripovijesti, tražeći neobično u sebi samima, i mi postati netko drugi; čak i -Bože, oslobodi! - naši čitatelji. Nije želio ni zamišljati kako bi strašan bio svijet kad bi ljudi uvijek govorili o sebi, o svojim osobitostima, kad bi sve priče i sve knjige bile poput ove.

Ali ja sam to želio! Stoga, kad je taj maleni starac koga sam zavolio u samo jedan dan prikupio svoju pratnju u zoru radi puta u Meku, pa krenuo na put, ja sam odmah sjeo i napisao svoju priču. Zbog svojih čitatelja u tom strašnom nadolazećem svijetu, učinio sam sve kako bih sebe i Njega (koga ne mogu razdvojiti od sebe) oživio u ovoj priči. Ipak, kad sam nedavno ponovno pregledao to što sam odbacio prije šesnaest godina, zaključio sam kako nisam bio odviše uspješan. Stoga se ispričavam onim čitateljima koji ne vole kad čovjek govori o sebi samom (osobito kad je obuzet takvim suprotnim osjećajima) i dodajem knjizi sljedeće stranice:

Volio sam Ga. Volio sam Ga kao što sam volio pobijeđeni duh sebe sama kojeg sam vidio u snovima; kao da se gušim od srama, bijesa, grješnosti i melankolije toga duha; kao da sam ophrvan sramom videći prizor divlje životinje kako ugiba u mukama, ili razgnjevljen zbog sebičnosti mojega vlastitoga razmaženoga sina. Možda sam Ga najviše volio od onoga glupoga gnušanja i istodobno isto tako glupe radosti upoznavanja samoga sebe; moja ljubav za Njega podsjeća me na način kako sam se navikao na uzaludne, kukcolike pokrete svojih ruku i nogu, način na koji razumijem misli što svakoga dana odzvanjaju o zidove mojega uma i zamiru, način na koji prepoznajem jedinstveni vonj znoja mojega iskrivljenog tijela, svoju prorijeđenu kosu, ružna usta, ružičastu šaku što drži moje pero - eto, s toga me razloga nisu mogli prevariti. I pošto sam napisao svoju knjigu te je -kako bih Ga zaboravio - bacio na stranu, nikad me se više nije ticala nijedna glasina od mnogih koje su kružile, nijedna igra onih koji su čuli za našu slavu pa su je htjeli iskoristiti; ne, ništa me se od toga više nije ticalo! Neki Ga je paša u Kairu uzeo pod svoje pa sada tamo pravi nacрте za novo oružje! Bio je unutar gradskih zidina Beča u doba neuspješne opsade toga grada; savjetovao je neprijatelje kako da nas potpuno unište! Vidjeli su ga u Jedrenu, prerusena u prosjaka; za svađe među trgovcima što ju je on sam izazvao, izbo je poplunara nožem i iščezao! Sada je imam u maloj džamiji u zabitnu ana-dolijskom selu, kojoj je pridijelio svlačionicu. Oni što su prepričavali takve priče kleli su se da je sve istina. Počeo je prikupljati novac za izgradnju sahat-kule. Obogatio se pišući knjige u Španjolskoj, kamo je otišao nakon kuge! Čak su pričali kako je On sudjelovao u uroti za svrgavanje s prijestola našega sirotoga cara! Živi sada u jednom slavenskom selu, gdje s njime postupaju s velikom pažnjom, kao s

legendarnim svećenikom padavičarem; piše knjige pune očaja, zasnovane na istinitim priznanjima grijeha što ih je napokon uspio čuti! Luta Anadolijom, govoreći kako će oboriti one budale sultane; vodi bandu, čije je članove začarao svojim pretkazanjima i pjesmama; poziva me da Mu se pridružim! Za svih onih šesnaest godina koliko sam pisao priče kako bih Ga zaboravio, kako bih se zabavio tim strašnim ljudima i strašnim budućim svjetovima, kako bih iskusio do kraja naslade svoje mašte, čuo sam još mnoge inačice tih glasina, no ni u jednu nisam povjerovao. Ne znam, pitam se događa li se to i drugim ljudima: ponekad, dok smo se osjećali utamničeni između četiri zida na daljem kraju Zlatnoga Roga, ponekad dok smo čekali poziv koji, čini se, nikad nije dolazio iz carske palače ili kakve rezidencije, pothranjujući mržnju jedan prema drugome, ili se zadovoljno skupa cereći dok smo pisali još jedan traktat za našega vladara, u malim stvarima svakodnevnoga života, u isto bismo se vrijeme obojica zadržali na jednoj malo j pojedinosti: mokr pas što smo ga obojica zajedno vidjeli na kiši toga jutra; skrivena geometrija u bojama i oblicima rublja što visi na sušilu između dvaju stabala; jezičac što je iznenada sve ujednačio i donio našim životima simetriju! To su trenutci koji mi najviše nedostaju! Upravo sam se zato vratio knjizi o svojoj sjeni, zamišljajući kako će je neki radoznalac pročitati godinama, možda i stotinama godina nakon Njegove smrti, pa će mu pred očima titrati njegov vlastiti, a ne naši životi; ovu knjigu, za koju mi baš i nije toliko stalo ako je i nikada nitko ne bude čitao, u kojoj sam skrio njegovo ime, zakopao ga u nju (iako ne previše duboko): tako da uzmognem još jednom sanjariti o noćima kuge, o svojem djetinjstvu u Jedrenu, o divnim stima što sam ih proveo u Sultanovim vrtovima, o tome kako sam ga prvi put vidio bez brade na

pašnim vratima, o ježenju duž moje kralježnice. Da opet primim u ruke život i snove što smo ih izgubili (svatko razumije potrebu da opet sanjam o tim stvarima): ja sam vjerovao u svoju priču!

Zaključit ću svoju knjigu pripovijedajući o danu kad sam je odlučio dovršiti: prije dva tjedna, sjedeći opet za našim stolom, pokušavajući smisliti drugačiju priču, ugledah jahača kako se približava, jašući carigradskom cestom. Nitko mi u posljednje vrijeme ne donosi vijesti o Njemu, valjda zato što sam bio tako grub prema svojim posjetiteljima te mi je bilo teško zamisliti kako bi itko još mogao doći; no čim sam ugledao putnika s kalpakom i suncobranom u ruci, znao sam da dolazi mene vidjeti. Začuh mu glas prije no što je ušao u moju sobu; govorio je turski s njegovim pogrješkama (premda ih nije činio toliko kao On), no čim je ušao u moju sobu, prešao je na talijanski. Vidjevši kako mi se lice smrknilo i kako ne odgovaram, reče na svojem lošem turskom kako je mislio da ću znati bar malo talijanskoga. Poslije mi je objasnio kako je doznao moje ime i tko sam od Njega. Vrativši se u Italiju, On je napisao niz knjiga u kojima je opisao svoje nevjerojatne pustolovine među Turcima: o njihovom caru koji tako voli životinje i snove, o kugi i turskom narodu, o običajima na Dvoru i u ratu. U doba kad se među vlastelom, a posebno među dobro odgojenim damama, tek budilo zanimanje za egzotični Istok, Njegovo je pisanje bilo dobro primljeno, Njegove knjige mnogo čitane. On je držao predavanja na sveučilištima; od svega toga se obogatio. Štoviše, njegova se nekadašnja zaručnica, preplavljena romantikom njegovih spisa, smjesta udala za njega, ne mareći za svoju dob niti za nedavnu smrt prvoga supruga. Otkupili su i obnovili Njegovu staru obiteljsku kuću koja je bila oronula i prodana i naselili se ondje,

vrativši kući i vrtu nekadašnji oblik. Moj je posjetitelj sve to znao jer Ga je, diveći se veoma Njegovim knjigama, jednom posjetio kod kuće. Bio je vrlo ljubazan, odgovarao je na posjetiteljeva pitanja i posvetio mu čitav dan; još mu je jednom ispričao pustolovine što ih je opisao u knjigama. Tada je na-dugačko govorio o meni: upravo piše knjigu o meni pod naslovom "Turčin koga sam znao"; u njoj kani prikazati čitav moj život talijanskim čitateljima - od mogega djetinjstva u Jedrenu do dana kad je otišao; popratit će to mudrim osobnim tumačenjima osobitosti života u Turaka. "Tako ste mu puno ispričali o sebi!" čudio se moj posjetitelj. Poslije se, kako bi me još više zainteresirao, prisjetio nekih pojedinosti od onoga maloga dijela nove knjige što ga je pročitao: bilo me sram pošto sam nemilosrdno premlatio jednoga prijatelja iz djetinjstva, iz moje četvrti, pa sam plakao od žalosti; bio sam inteligentan: u samo šest mjeseci naučio sam i dobro razumio svu astronomiju kojoj me on naučio; veoma sam volio svoju sestru; dobar sam musliman i redovito molim; obožavam kompot od višanja; osobito me zanima poplunarstvo, zanimanje mogeg očuha; druželjubiv sam, kao i svi Turci itd., itd. Pošto je pokazao toliko zanimanje za mene, znao sam kako ne mogu biti negostoljubiv prema toj budali; uostalom, putnika kao što je on to će zasigurno zanimati; tako mu pokazah svoju kuću, sobu po sobu. Poslije su ga očarale igre kojih se moj sin igrao s prijateljima u vrtu; zapisivao je u bilježnicu pravila lovice i skrivača, što me nagnalo da mu ih opišem; isto je bilo i sa školicom, iako mu se ta igra nije osobito svidjela.

Tada mi reče kako se veoma zanima za Turke i divi im se. Dok sam mu pokazivao vrt (što bih drugo radio?), pa zatim jadni gradić Gebze i kuću u kojoj sam s Njime odsjeo prije toliko godina, on to ponovi.

Pregledavajući našu smočnicu, među staklenkama slatkog, kompotu i džemima te ukiseljenoga povrća, vrčevima maslinova ulja i octa (što ga je prilično zanimalo), ugledao je moj portret u ulju što sam ga naručio od mletačkoga slikara; tada mi prizna, kao da mi odaje nekakvu tajnu, da On zapravo i nije prijatelj Turaka, da je o njima napisao ružne stvari: napisao je kako je Turska sada u padu, opisao je naše umove kao prljave ormare natrpane starom kramom. Rekao je kako se mi ne možemo popraviti, da je za nas jedini način podčiniti se smjesta, nakon čega stoljećima nećemo moći ništa drugo nego oponašati one kojima smo se predali. "No On nas je želio spasiti", ubacih ja, želeći da prestane; on odmah odgovori: da, za nas je čak izgradio i oružje, no mi Ga nismo shvaćali; u maglovito je jutro bojna sprava bila napuštena u odvratnoj močvari kao zastrašujući trup gusarske lađe što ju je poharala oluja. Zatim doda: da, On nas je itekako želio spasiti. Ali to ne znači kako u Njemu nema zla! Svi su geniji takvi! Pozorno promatrajući moj portret što ga je bio uzeo u ruke, promrmljao je još nekoliko stvari o genijima: da On nije pao u naše ropstvo, nego umjesto toga nastavio živjeti u svojoj zemlji, mogao je postati Leonardo sedamnaestoga stoljeća. Poslije se vratio svojoj omiljenoj temi -zlu, prenijevši mi dva-tri zločesta trača o Njemu i novcu koje sam već odavno bio čuo, ali sam ih zaboravio.

Poslije reče: "Čudno je što On na vas uopće nije utjecao!" Reče kako je došao upoznati me i zavoljeti; izrazi svoju zaprepaštenost: kako dva čovjeka koja su živjela zajedno tolike godine mogu tako malo nalikovati jedan drugome, kako mogu biti toliko različiti - to on ne može razumjeti! Nije tražio da mu dam svoj portret, kako sam se bojao da hoće; vrativši ga na mjesto, upita me o poplunima. "Kakvi popluni!?" upitah ga

zapanjen. On se također iznenadio: zar ne provodim slobodno vrijeme šijući poplune? Tada mu odlučih pokazati knjigu koju nisam ni taknuo punih šesnaest godina.

On se veoma uzbudio, rekavši kako ne zna čitati turski, ali da ga, naravno, veoma zanima knjiga o Njemu. Otišli smo u moju radnu sobu koja gleda na vrt. Sjeo je za naš stol; knjigu sam našao na istom mjestu kamo sam je bacio prije šesnaest godina - kao da je bilo jučer. Otvorih je i stavih preda nj. Znao je čitati turski, makar polako. Zakopao se u svijet knjige žudeći da ga ponese, a da opet ne napusti svoj vlastiti duševno zdravi i sigurni svijet; takvu sam želju viđao u svih putnika; i gnušao je se. Ostavih ga sama, izidoh u vrt i sjedoh na divan prekriven strunjačom, odakle sam ga mogao vidjeti kroz otvoren prozor. Isprva je bio veseo; zvao me kroz prozor i dovikivao: "Kako se vidi da nikada niste kročili nogom u Italiju!" No uskoro me zaboravio; sjedio sam u vrtu čitava tri sata, pogledajući s vremena na vrijeme gore krajičkom oka, čekajući dok ne završi čitanje knjige. Tada je shvatio, makar sam na njegovu licu vidio zbunjenost; dvaput glasno izgovori ime bijeloga zamka iza močvare što je progutala našu bojnu spravu; čak je, uzalud, pokušao razgovarati talijanski sa mnom. Zatim se okrenu i stane praznim pogledom buljiti kroz prozor, odmarajući se i pokušavajući probaviti što je pročitao. Gledao sam ga s nasladom dok je prvo gledao u neku neodređenu točku u praznini - kako već ljudi rade u takvim situacijama - a zatim se, kako sam i očekivao, njegov pogled usredotočio: sada on gleda prizor kroz prozorski okvir. Moji su inteligentni čitatelji sigurno shvatili: i nije bio tako glup koliko sam mislio. Kako sam i mislio da će učiniti, počeo je brzo, pohlepno okretati listove moje knjige, tražeći nešto; čekao sam pun

uzbuđenja dok konačno nije pronašao stranicu što ju je tražio i pročitao je. Zatim još jednom pogleda kroz prozor što gleda na stražnji vrt iza moje kuće. Znao sam točno što je vidio. Breskve i trešnje na intarziranu poslužavniku, providenu sedefom, na stolu; iza stola divan sa strunjačom i nekoliko jastuka punjenih perjem s jastučnicama iste boje kao zeleni doprozornici. Ja tamo sjedim, star sada već gotovo sedamdeset godina. Malo dalje, ugleda vrapca na rubu-česme među maslinovim i trešnjevim stablom. Ljuljačka privezana dugim konopcima za visoku orahovu granu njihala se lagano na jedva primjetnu lahoru.